

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn jus cogens prinsipləri prizmasında

son dövrlərdə isə «nə müharibə, nə də sülh» şəraitində yaşayır. Azərbaycanın 7 milyonluq əhalisinin hamısına təsir göstərən bu faciə bir milyondan artıq azərbaycanlının çadırlarda yaşamasına və normal yaşayış şəraitindən məhrum olmasına səbəb olmuşdur.

İlk vaxtlar Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə dövlətdaxili, «lokal» münaqişə kimi baxılmış, dünya dövlətləri, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini rəhbər tutaraq münaqişənin nizama salınmasında demək olar ki, fəaliyyətsizlik göstərmişdilər.

Erməni təbliğatçıları münaqişədə Ermənistan dövlətinin bir tərəf kimi iştirakım gizlətməyə çalışmaqla, dünya ictimaiyyətində Azərbaycan tərəfinin «məzlum, əzabkeş erməni xalqı»nın hüquqlarını tapdalaması, Azərbaycanın millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu pozması barədə fikir yaratmağa cəhd etmiş və bununla da Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını pərdələməyə çalışmışlar.

Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə «lokal» münaqişə kimi baxıla bilməz. Bu münaqişə dünyadakı ümumi beynəlxalq vəziyyətlə kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir. Tarix göstərir ki, Qafqazda baş vermiş bu cür silahlı münaqişələr həmişə dünyada ümumi beynəlxalq vəziyyətlə bağlı olmuş və onun tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

Münaqişənin tarixi köklərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, XVIII əsrin sonunda meydana çıxan «erməni məsələsi» dünyada baş verən proseslərin, yəni dünya dövlətlərinin Osmanlı imperiyası torpaqlarını bölüşdürmək, Şərqi yiyələnmək uğrunda apardığı siyasətinin, «şərqi məsələsi»nin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır. Avropa dövlətləri, xüsusən İngiltərə və Rusiya Şərqi-Qafqaza sahib olmaq məqsədi ilə zaman-zaman, özlərinə sərfəli olduğu dövrdə «erməni məsələsi»ndən istifadə etmiş, məqsədlərinə nail olduqdan sonra isə erməniləri onların «Böyük Ermənistan» yaratmaq arzulan ilə baş-başa buraxmış və «erməni məsələsi»ni unutmuşlar.

XX əsrin sonu SSRİ-nin dağılması, rus imperiyasına daxil olan ərazilərin Qərbi dövlətləri və ABŞ tərəfindən özlərinin nüfuz dairəsinə daxil etmək uğrunda gedən mübarizə ilə səciyyəvidir. Hələ 1987-ci ilin əvvəllərində keçmiş ABŞ prezidentinin köməkçisi Zbiqnev Bjezinski Vaşinqton Tayms» qəzetinə verdiyi müsahibəsində deyirdi: «Gələcək 20-30 ildə dünyada milli və etnik münaqişələrin mərkəzi Sovet İttifaqı olacaqdır. Burada millətçilik canlı dinamik qüvvəyə çevriləcəkdir. Sovetlər isə öz millətlərinin problemlərini nəzarətdə saxlaya

bilməyəcəkdir.» Bu fakt onu göstərdi ki, artıq dünya miqyasında SSRİ də milli münaqişələrin qızıqşdırılmasına və bu yolla SSRİ-M dağılmasına rəvac verilmişdi.

SSRİ-nin dağılması isə Rusiyanın Qafqazdakı mövqeyini zəiflətdi. Bu, Öz növbəsində Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi başqa dövlətləri! bərabərhüquqlu əməkdaşlıq yaratmasına imkan verdi. Lakin Rusiya heç də Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda əvvəlki mövqeyini itirməli istəmir, Azərbaycandan özünün istinad nöqtəsi kimi istifadə etməyi çalışırdı. Bütün bunlar isə erməni millətçilərinə iki əsr əvvəl olduğu kimi «Böyük Ermənistan» yaratmaq planlarını həyata keçirmələri üçün fəaliyyətə başlamağa əsas verdi.

Erməni təbliğatı münaqişənin ilk günlərində Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklər, azərbaycanlıların deportasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, münaqişənin məhz erməniləri tərəfindən başlanması barədə susur, ermənilər tərəfindən hazırlanmış] Sumqayıt hadisələrini azərbaycanlıların adına yazıb onları ön plana] çəkməklə Azərbaycanı «Qafqazda iğtişaşlara başlayan» tərəf kimi təq- j dim etməyə çalışırdı.

Ermənistanın Müdafiə naziri Vazgen Sarkisyanın Rusiya mətbuatına verdiyi müsahibələrdə bu fikir dəfələrlə təkrar olunur. O, Dağlıq Qarabağ probleminin konstitusiyaya əsasən, siyasi yolla deyil, zor tətbiq etməklə həll edilməsinə başlamaqda məhz Azərbaycanı günahlandırır.¹ Son nəticədə bu cür təbliğat ona yönəldilmişdir ki, Ermənistanın beynəlxalq hüquqa zidd olan hərəkətləri hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış hərəkətlər kimi təqdim olunsun.

Lakin faktlar təsdiq edir ki, ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq barədə iddiaları, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək cəhdləri uzun müddətdir ki, davam edir. Ona görə də, bu münaqişə nə təsadüf münaqişə, nə də ermənilərin «milli müqəddəratını təyin etmək» uğrunda apardıqları mübarizənin nəticəsi deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni separatçıları müəyyən qüvvələrə arxayın olmasaydılar, BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərdə əksini tapmış normalara, dünya ictimaiyyətinin rəyinə meydan oxuya bilməz və təhlükəli avantüraya qoşulmazdılar. Bu arxayınlaşma özünü bir tərəfdən erməni diasporunun xarici ölkələrdə tutduğu mövqeyinə, bir tərəfdən ermənilərin apardığı təbliğata, bir tərəfdən də, bəzi dövlətlərin Qafqaz regionunda mövqeyini

¹ Без мира не будет земля // «Общая газета». 30 октября - 5 ноября 1997 г.

möhkəmlətmək üçün Ermənistandan dayaq nöqtəsi kimi istifadə etməsinə əsaslanırdı. Məhz buna görədir ki, ermənilər münaqişənin həll edilməsində iştirakçı tərəflərlə yanaşı Rusiya və İranın maraqlarının da nəzərə alınmasına istinad edirlər.²

Bütün bunlar münaqişənin ilk dövrlərində dünyanın iri dövlətləri olan ABŞ, Fransa və Rusiyanın Ermənistanla sıx əlaqə yaratmasında, beynəlxalq aləmdə həmin dövlətlər tərəfindən Ermənistanın dəstəklənməsində, Azərbaycanın isə az qala beynəlxalq aləmdən təcrid olunmasında öz ifadəsini tapmışdı. Tədricən dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu əsaslarla ikitərəfli münasibətlərin yaradılması, Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması Azərbaycanı beynəlxalq aləmdən təcrid olunma təhlükəsindən qurtardı və xarici dövlətlərin Azərbaycana münasibətində əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Məhz düzgün xarici siyasət xəttinin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan Fransa və ABŞ Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri olan ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı əsasında sülh yolu ilə həll edilməsini dəstəkləmişlər. Rusiya ilə münasibətdə də əsaslı dəyişikliklər edilməsinə doğru addımlar atılmışdır. Lakin Rusiya Azərbaycana qarşı münasibətini dəqiqləşdirməmişdir və bu münasibətlər çox vaxt ziddiyyətli olmuşdur. Rusiya bir tərəfdən Minsk qrupunun həmsədri kimi münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınması sahəsində vəzifələrini yerinə yetirməyə səy göstərir, Qafqaz regionunda baş vermiş münaqişələrin nizama salınmasında müəyyən nüfuz və qüvvəyə malik olduğunu göstərmək istəyir, digər tərəfdən isə Azərbaycanı öz təsir dairəsində saxlamağa, bu regionda itirilmiş mövqeyini bərpa etməyə cəhd edir. Birinci halda Rusiya beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq Azərbaycanın mövqeyinə uyğun çıxış edirsə, ikinci halda beynəlxalq öhdəliklərə zidd olaraq Ermənistanın təcavüzkar mövqeyini dəstəkləyir. Rusiya Ermənistanla silah satmaq, onunla hərbi bazalar yaratmaq, birgə müdafiə barədə müqavilə bağlamaq və öz silahlı qüvvələrini Ermənistanda yerləşdirməklə BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələrə, beynəlxalq hüququn müddəalarına zidd hərəkət edir. Rusiyanın belə ziddiyyətli mövqeyi

² Вах. Нагорный Карабах ищет союзников // «Московский новости». 19-26 октября 1997 г. Интеграционным процессам мешает стандартный подход к ним // «Независимая газета». 25 ноября 1997 г.; Все флаги в гости. // «Правда». 5-11 сентября 1997 г.; Переговоры всегда лучше чем похороны // «Общая газета». 25 сентября 1997 г.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən Ermənistanın silahlı qüvvələrinin çıxarılmasını ləngidən səbəblərdən biridir.

Diaspor və İnteqrasiya Problemləri İnstitutu (MDB ölkələri institutu) ekspertlərinin hazırladığı (Konstantin Zatulin və Andranik Miqranyanın rəhbərliyi ilə) məruzədə Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə Rusiyanın mövqeyi izah olunarkən belə bir nəticəyə gəjjir ki, hazırkı status-kvonun Rusiyanın iqtisadi və hərbi cəhətdən möhkəmlənməsinə kimi saxlanması onun strateji maraqlarına uyğundur. Hazırda Rusiyanın ümumi zəifliyi onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması üçün sərfəli variant təklif etməsinə imkan vermir. Rusiya diplomatiyası üçün münaqişənin «nizama salınması» məqsədmüvafiq deyildir. Ona görə də, «Ermənistanın Qafqazda Rusiyanın güclü fəaliyyət qabiliyyətli strateji müttəfiqi, rus «Qafqaz İsraili» kimi saxlanması zəruridir».

Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qərarlara baxmayaraq, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən silahlı qüvvələrini çıxartmır. Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsinin ələ keçirilməsi məqsədi ilə işğal etdiyi torpaqlarla alver etmək istəyir. Ermənistan dövlətinin aparthği siyasət bir daha onu göstərir ki, təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmək üçün Ermənistan BMT Nizamnaməsində, ATƏT-in Helsinki Yekun aktında öz əksini tapmış beynəlxalq hüquq normalanna məhəl qoymur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatlar təcavüzkarı beynəlxalq hüquqa və qanunçuluğa hörmət etməyə məcbur etmək imkanlarına və nüfuzuna malikdir. Bunu son dövrlərdə Ermənistanın hakimiyyət dairələri də dərk etməyə başlayır. Onlar özləri etiraf edirlər ki, Balkandakı münaqişələr nizama salınandan sonra beynəlxalq təşkilatlar Qarabağ məsələsi ilə daha ciddi məşğul olacaqlar.

Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüquqi təzahürləri aydın görünür. Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi Ermənistanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini pozmasını açıq göstərir. Bəs, münaqişə necə nizama salınmalıdır? Dövlətlər münaqişənin nizama salınmasında nəyə əsaslanmalıdırlar? Dövlətlərarası münasibətlərin nizama salınmasının hüquqi əsası olan beynəlxalq hüquq Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasına

necə yanaşır? Əlbəttə, bu sualların cavabını ilk növbədə beynəlxalq hüququn *jus cozens* prinsiplərində - əsas başlanğıclarında, münaqişədə olan dövlətlərin bu prinsipləri həyata keçirmək niyyət və məramlarında axtarmaq lazımdır.

Siyasi sahədə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas mahiyyəti beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tənzimlənən sivilizasiyalı dövlətlərarası münasibətlərə hörmət etməkdən, beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münaqişəli məsələləri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməkdən, bütün dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir.

18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktında Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə münasibətlərin prinsipləri elan edilmişdir. Konstitusiya aktının 16-cı maddəsində göstərilir ki, «hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalanna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini aşağıdakı prinsiplər əsasında qurur: dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, mübahisələri dinc yolla nizama salmaq, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmək, xalqların bərabərliyi və onların müqəddəratını təyin etmək hüququ, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək.»⁵

Dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin rəhbər tutulması barədə müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində də öz əksini tapmışdır: «Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüququn normalannada nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.»⁶

Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin parametrlərini müəyyən etməklə onları müəyyən qaydaya, nizama sahr. Hər bir dövlət hesab edir ki, o başqa dövlət və ya dövlətlərlə münasibətlərdə beynəlxalq hüquq normalanna əməl etsə, həmin dövlətlər də ona münasibətdə bu normalara əməl edəcəklər. Beynəlxalq hüququn tələbi də bundadır. Məhz bu yolla beynəlxalq hüquq

qaydasının yaranmasına və dünyada sülh və təhlükəsizliyin təminirini nail olmaq olar.

Lakin beynəlxalq hüquq normaları dövlətin xarici siyasəti üçün həm istinad mənbəyi, həm də maneə ola bilər. Əlbəttə ki, beynəlxalq hüquq normaları ona uyğun olaraq həyata keçirilən siyasət üçün istinad mənbəyi kimi çıxış edə bilər. Belə siyasəti də məhz Azərbaycan! dövləti həyata keçirir. Məhz ona görədir ki, Respublika Prezidenti Heydər Əliyev özünün demək olar ki, bütün çıxış və nitqlərində beynəlxalq hüquq normalarına istinad edir, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin məhz həmin normalara müvafiq surətdə nizama salınmasını tələb edir.

Müasir beynəlxalq hüquq ona zidd siyasəti həyata keçirən dövlətlər üçün isə maneə rolunu oynayır. Bu Ermənistanın xarici siyasətinin əsas* istiqamətlərində özünü aydın göstərir. Ermənistan dövlətinin həyata keçirdiyi xarici siyasət bir çox istiqamətlərdə beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Ermənistanın həyata keçirdiyi zor və zor tətbiq etməklə hədələmə siyasəti - zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə prinsipinə, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq siyasəti - başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə, başqa dövlətlərin ərazilərini ələ keçirmək siyasəti-ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinə, hegemonçuluq siyasəti - dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə, münaqişənin sülh yolu ilə həllindən yayınması siyasəti - mübahisələrin sülh yolu ilə nizama salınması prinsipinə, beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməməyi siyasəti - beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirmək prinsipinə və s. tamamilə ziddir.

Təbii ki, bu cür xarici siyasət konsepsiyası beynəlxalq hüququn kobud surətdə pozulması ilə nəticələnir. Bu cür siyasət müasir beynəlxalq hüquqla bir araya sığmır və beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaradır. Ona görə də, dünya dövlətləri, dövlətlər birliyi, beynəlxalq təşkilatlar BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq olaraq beynəlxalq hüquqa zidd olan fəaliyyətin qarşısının alınmasında əməkdaşlıq etməlidir. Çünki beynəlxalq hüquq i normalarının pozulması nəticəsində yaranan beynəlxalq mübahisələr əvvəla, beynəlxalq gərginliyi artırır, onlar uzun müddət davam etdikdə isə silahlı münaqişəyə çevrilir və sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün təhlükə yaradır. İkincisi, dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların hüquqa-

uyğun əməkdaşlığı, onların mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi beynəlxalq mübahisələrin qarşılıqlı sərfəli, ədalətli həlli üçün keyfiyyətə yeni imkanlar açır. Üçüncüsü, dövlətlərarası mübahisələrin mövcudluğu faktı mübahisədə iştirak etməyən dövlətlər və beynəlxalq təşkilatların münaqişələrin sülh yolu ilə nizama salınması sahəsində axtarılan hüquq və vəzifələrini yaradır. Q.İ.Tunkin haqlı olaraq yazır ki, «hazırda sülhün qorunması bütün dövlətlərin qayğısıdır. Müasir beynəlxalq hüquqa görə hər bir dövlət beynəlxalq hüququn yol verdiyi çərçivədə nəinki beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini məqsədilə tədbirlər görmək, başqa dövlətlərin birbaşa sülhün təmininə aid beynəlxalq hüquq normalanna riayət etmələrini tələb etmək hüququna malikdir, bu həm də onların vəzifəsidir.»

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin bu barədə dedikləri beynəlxalq hüququn tələbləri ilə həmahənglik təşkil edir: «Dünyada beynəlxalq təşkilatların, böyük dövlətlərin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Onlar öz siyasi sanbalından, iqtisadi, maliyyə və hərbi imkanlarından istifadə edərək münaqişələrin aradan qaldırılmasına, yer üzünün bütün guşələrində sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə öz potensialım daha fəal yönəltməlidirlər.»

Bütün dövlətlərin sülh və təhlükəsizlik sahəsində sıx və fəal əməkdaşlığı zamanın tələbidir. Beynəlxalq hüququn jus cogens prinsiplərinə əsaslanan bu əməkdaşlıq yer üzündə gərginliyin azaldılmasına, dövlətlərarası silahlı münaqişələrin həllinə, qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına zəmin yaradacaqdır. Ümid edirik ki, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi məhz beynəlxalq hüququn jus cogens prinsiplərinə müvafiq qaydada sülh yolu ilə həll olunacaq, Azərbaycan xalqının haqqa, ədalətə əsaslanan arzulan reallığa çevriləcəkdir.

1. **Beynəlxalq hüququn jus cogens prinsipləri haqqında ümumi məlumat**

Xarici sözlərin izahlı lüğətində prinsip (lat. «*principium*» - başlanğıc, əsas) fəaliyyətin başlıca müddəası, rəhbər ideyası, davranışın əsas qaydası kimi izah edilir.³ Fəlsəfi mənada prinsip insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəhbər tutulmalı olan bəzi faktların və ya biliyin məcmusunun əsasını, özəyini təşkil edən müddəalar kimi başa düşülür. Hazırda «prinsip» terminindən müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadə edilsə də onun ilkin, başlanğıc, əsas kimi mənası saxlanılır.⁴

S.S.Alekseyev hüququn əsas prinsiplərini «hüquqda onun məzmununu xarakterizə edən rəhbər başlanğıcların ifadəsi» kimi müəyyən edir və göstərir ki, onlarda «hüququn həmin növünün səciyyəvi xüsusiyyətləri vahid şəkildə toplanır, cəmləşir və büllurlaşır.»⁵

Beynəlxalq hüququn başlıca prinsipləri onun əsas başlanğıcları, universal və ümumqəbul olunmuş normalandır. Beynəlxalq hüququn əsas məzmununu və xarakterik cəhətlərini ifadə edən, yüksək hüquqi qüvvəyə malik ümumiləşdirilmiş normaların onun əsas prinsipləri kimi fərqləndirilməsi beynəlxalq hüququn xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Bu prinsiplər həm də xüsusi siyasi və mənəvi qüvvəyə malikdir. Diplomatik təcrübədə beynəlxalq hüququn prinsiplərini beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri adlandırırlar. Hazırda dünya miqyasında qəbul edilən hər hansı siyasi qərar məhz beynəlxalq hüququn prinsiplərinə söykəndikdə etibarlı ola bilər.

Prinsiplər dövlətlərin, bütövlükdə dünya birliyinin köklü, əsas mənafeələrini əks etdirir və ifadə olunma formasından asılı olmayaraq, həmişə özündə müəyyən davranış qaydasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində müxtəlif növ prinsiplər mövcuddur. Həmin prinsiplər sülh və əməkdaşlıq, humanizm, demokratiya və sair ideyalara aid edilir. Q.I.Tunkin beynəlxalq hüququn prinsiplərini «daha ümumi xarakterli beynəlxalq hüquq normaları» adlandırır.⁶ A. N.Talalayev isə beynəlxalq hüququn prinsiplərini “beynəlxalq hüququn daha ümumi, daha mühüm və ümumqəbul olunmuş norması” kimi izah

³ Словарь иностранных слов. М. «Русский язык». 1985. с. 400.

⁴ Философская энциклопедия. М. 1967. т. 4. с. 365.

⁵ Алексеев С.С. Общая теория социалистического права, выл. 1. Свердловск. 1963 .с. 150-151.

⁶ Тункин Г.И. Вопросы теории международного права. М. с. 157.

edir.⁷ Beynəlxalq hüquqın bütün başqa normaları onun əsas prinsiplərinə müvafiq olmalıdır. Bu prinsipə uyğun olmayan hər hansı norma həqiqi hesab edilə bilməz.

Hüququn prinsipləri ilə hüquq düşüncəsinin prinsiplərini fərqləndirmək lazımdır. Hüquq düşüncəsinin prinsipləri bu və ya digər ictimai münasibətlərin necə nizama salınması barədə ayrı - ayrı adamların, ictimai hərəkətlərin, siyasi partiyaların və s. subyektiv təsəvvürləridir. Hüququn prinsipləri isə hadisələr, ictimai təcrübə, ictimai inkişafın qanunauyğunluğu haqqında subyektiv təsəvvürlər deyil, onların obyektiv normativ ifadəsidir. Hüquq düşüncəsinin prinsiplərində həmişə beynəlxalq münasibətləri nizama salan bu və ya digər hüquq normalarının hansı məzmununa malik olması barədə yalnız ümumi baxışlar öz ifadəsini tapır. Bu baxışlar qüvvədə olan hüquqa həm müvafiq, həm də zidd ola bilər. Hüquq normasının prinsipləri isə artıq realizə olunmuş, hüquq normasında öz ifadəsini tapmış ideyalardır. Hüquq normasında öz ifadəsini tapmamış ideyaları hüquqi prinsiplərə aid etmək olmaz. «Onlar ancaq hüquq düşüncəsinin ideyası (başlanğıcı), elmi nəticədir, lakin hüququn prinsipi deyildir.»⁸ Məsələn, müharibələrin pislənməsi və beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli ideyası öz başlanğıcını qədim zamanlardan götürmüşdür. Lakin bu ideya beynəlxalq hüququn prinsipi kimi ancaq 1928-ci il Paris müqaviləsində dövlətlər tərəfindən rəsmi şəkildə qəbul edildikdən sonra müasir beynəlxalq hüququn prinsipinə çevrilmişdir. Deməli, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq normalarında dövlətlərin davranışının ümumi qaydaları kimi nəzərdə tutulmuş, normativ nizamlayıcı xarakterə malik hüquqi ideyalardır.

Beynəlxalq hüquq sistemində əsas prinsiplər və konkret normalar sıx əlaqədə və üzvü vəhdətdədir. Əsas prinsiplər ayrı-ayrı beynəlxalq hüquqi normalarda möhkəmləndirilmədən, onların ümumiləşdirilmiş məzmunu kimi özünü göstərmədən mövcud ola bilməz. Lakin prinsip bir normada deyil, müxtəlif normaların məcmusunda, onların çoxluğunda ifadə olunur.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri eyni vaxtda iki funksiyanı yerinə yetirir. Onlar bir tərəfdən ictimai münasibətləri müəyyən normativ

⁷ Талалаев А.Н. Об основных принципах международного права // Советский Ежегодник Международного Права. 1958. 1959. с. 513.

⁸ Алексеев С.С. Общая теория социалистического права, вып.1. Свердловск, 1963.С.151.

çərçivədə məhdudlaşdırmaqla onların sabitləşməsinə təsir edir, digər tərəfdən beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində yaranan yeni' münasibətləri əks etdirməklə, möhkəmləndirməklə onların inkişafına yardım edir.

Onlar subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin əsaslarını müəyyən edir və, dövlətlərin əsas hüquq və vəzifələrini özündə əks etdirir. Prinsiplər sülh, əməkdaşlıq, insan hüquqları kimi bəşəri sərvətləri həm ifadə edir, həm də onları mühafizə edir. Onlar beynəlxalq hüququn fəaliyyəti və inkişafı ideyasının əsasını təşkil edir. Prinsip beynəlxalq hüquq; qaydalarının əsası, özülü olmaqla, onun siyasi-hüquqi simasını ' müəyyən edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *jus cogens* norma kimi, yəni imperativ xarakterli olmaqla, digər beynəlxalq hüquq; qaydalarının yaradılması üçün hüquqi baza təşkil edir. Bütün digər konkret hüquq normalarının qanuni olması üçün bir meyar, əsas ölçü sayılır. Yəni bu prinsiplər özündə beynəlxalq münasibətlərin köklü əsaslarına toxunan daha ümumi beynəlxalq-hüquqi normaları əks etdirir və bütövlükdə bütün beynəlxalq birliyə, istisnasız olaraq bütün dövlətlərə şamil edilir. Onlar məcbureddici xarakter daşıyır və ayrı - ayrı dövlətlərarası müqavilələrə əsasən dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz. Başqa sözlə, bu prinsiplər məcburilik mənasında bütün dövlətlər üçün universal xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn bütün subyektləri prinsiplərə ciddi riayət etməlidirlər. Çünki prinsiplərin hər hansı formada pozulması hökmən beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarının qanuni mənafehlərinə toxunmuş olur. Bu həm də o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq hüquq normaları sisteminin qanuniliyinin meyarı, ölçüsüdür. Prinsiplərin hüquqi qüvvəsi hətta subyektlər arasında yaranmış və hər hansı səbəbdən konkret normalarla nizama salınmayan münasibətlərə də şamil olunur. Beləliklə, prinsiplər beynəlxalq hüquq qaydasının əsasına çevrilir.

Dövlətlər ikitərəfli və çöxtərəfli münasibətlərdə həmin müddəalardan kənarlaşa bilməzlər.

Jus cogens xüsusiyyətinə malik normalann hüquqi təbiəti onunla şərtlənir ki, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin mənafehinin deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyin mənafehinin təminatına xidmət etməlidir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq hüquqi

müqavilələr *jus cogens* prinsipinə ziddirsə əvvəlcədən qeyri - hüquqi hesab olunur.⁹

BMT Nizamnaməsinin 103—cü. maddəsində Təşkilatın ümumi və əsas prinsiplərindən törəyən öhdəliklərin bütün başqa öhdəliklərə nisbətən daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olması nəzərdə tutulmuşdur.¹⁰ Bu o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn adi normaları onun əsas prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

E.A.Puşmin beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirir:

- 1) onlar beynəlxalq hüququn mühüm başlanğıcı, daxili əsasıdır;
- 2) onlar həmişə normativ xarakter daşıyır və beynəlxalq hüquqi aktlarda və beynəlxalq hüququn digər mənbələrində öz əksini tapır;
- 3) onlar beynəlxalq hüquqda daha mühüm, daha ümumi və ümum-qəbul olunmuş, universal normalardır;
- 4) onlar alternativ xarakter daşıyır, bütün digər beynəlxalq hüquq normaları onlara müvafiq olmalıdır;
- 5) onlar beynəlxalq qanunçuluğun meyan, Ölçüsü hesab olunur;
- 6) onlar proqram xarakteri daşıyır və beynəlxalq hüquqi nizama salma sisteminin inkişafının başlıca istiqamətlərini göstərir.¹¹

Mütərəqqi ideyalar əks etdirən müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri hüquqi kateqoriya olmaq etibarını ilə müəyyən mənbələrdə (nizamnamə, müqavilə, saziş və s.) yazılı formada rəsmi ifadə və təsbit edilməlidir. Çünki *jus cogens* prinsiplər hər hansı yüksək hakimiyyət tərəfindən dövlətlərə zorla qəbul etdirilmiş normalar deyil, dövlətlər arasında razılığın məhsuludur. Beynəlxalq hüququn prinsipləri BMT Nizamnaməsi, insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktlarda, Helsinki Yekun aktında və başqa sənədlərdə öz ifadəsini tapmışdır.

BMT Nizamnaməsi və BMT Baş Məclisi tərəfindən 1970-ci ildə qəbul edilmiş «BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyannamədə aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdır:

- 1) zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə;

⁹ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 393.

¹⁰ Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. Организации Объединенных Наций. 1993. с. 9-10.

¹¹ Пушмин З.А. О понятии основных принципов современного общего международного права. // Советский Ежегодник Международного Права 1978. М. 1980. с. 83.

- 2) mübahisələrin sülh yolu ilə həlli;
- 3) bərabərlik və xalqların müqəddəratını təyin etməsi;
- 4) daxili işlərə qarışmama;
- 5) əməkdaşlıq;
- 6) dövlətlərin suveren bərabərliyi;
- 7) beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.¹²

ATƏT-in 1975-ci ildə qəbul edilmiş Helsinki Yekun Aktında bu prinsiplərə daha üçü əlavə edilmişdir:

- 1) sərhədlərin toxunulmazlığı;
- 2) ərazi bütövlüyü;
- 3) insan hüquqlarına hörmət.¹³

Prinsiplərin xarakterik cəhəti onların qarşılıqlı bağlılığındadır. İ.İ.Lukaşuk göstərir ki, «məhz, qarşılıqlı əlaqədə onlar öz funksiyalarını yerinə yetirə bilər... Belə ki, müqəddəratı təyin etmə prinsipi həyata keçirilərkən ərazi bütövlüyü prinsipi hökmən nəzərə alınmalıdır.»¹⁴ Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə göstərilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar «qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə kontekstdə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.»¹⁵ Göstərilənlər ona dəlalət edir ki, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn normaları əsasında, onun əsas prinsiplərinə müvafiq qaydada həll edilməlidir. R. Məmmədov Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüquqi nizama salınması problemlərindən bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, «tarixi qonşular arasında müharibə və münaqişəyə son qoymağa məhz beynəlxalq hüquq qadirdir.»¹⁶ Məhz beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri əsasında Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik ab-havasının yaxşılaşmasına yol açan zəruri amillərdir.

¹² Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 65, 73.

¹³ Yene oğada s. 61.

¹⁴ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М, 1996. с. 123.

¹⁵ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 72.

¹⁶ Мамедов Р. Самоопределение по-армянски, или о том как армянские сепаратисты из Нагорного Карабаха в очередной раз грубо игнорирует международное право.// «Мнение». № 1. 1997. с. 11.

2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Suverenlik (*aim. Souveranitat; fr. Souverainete* - ali hakimiyyət) beynəlxalq hüququn əsas subyekti kimi dövlətə məxsusdur. Suverenlik dövlətin öz ərazisi üzərində hakimiyyətinin aliliyində və beynəlxalq münasibətlərdə müstəqilliyində təzahür edir. Məhz bütün dövlətlərin suveren bərabərliyi beynəlxalq hüququn özünün mövcudluğu üçün imkan yaradır.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi dövlətlərarası münasibətlərin mövcud sistemi üçün özül, əsas rolunu oynayır. Dövlətlərin qarşılıqlı maraqlı dairəsi və əlaqələri genişləndikcə həmin prinsipin məzmunu da genişlənir.

Dövlətlərin suveren bərabərliyinə hörmət müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindəndir. Onun gətdikcə möhkəmlənməsi bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafının başlıca amilini təşkil edir.

Dövlətlərin suveren bərabərliyinə hörmət prinsipi ictimai həyatın mütərəqqi formalarının, milli yüksəlişin, tam azadlıq və müstəqilliyin, xalqlar arasında möhkəm sülhün inkişafı və möhkəmlənməsini təmin etməlidir.

Müasir beynəlxalq hüququn bir çox prinsipləri kimi dövlətlərin suveren bərabərliyinə hörmət prinsipi də öz mənşəyi etibən ilə beynəlxalq hüququn adət norması kimi inkişaf etmiş, dünya dövlətləri tərəfindən tanınması nəticəsində məcburi qüvvə almışdır. Hazırda dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi müqavilə normasına çevrilmiş və bir çox ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və sazişlərdə öz ifadəsini tapmışdır.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində təsbit olunmuşdur. Orada göstərilir ki, «təşkilat bütün üzvlərin suveren bərabərliyi prinsipi əsasında yaradılmışdır.»¹⁷

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyannamədə sonrakı inkişafını tapmışdır. Bəyannamədə ifadə olunmuş anlayış özündə aşağıdakı ünsürləri birləşdirir: 1) dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər; 2) hər bir dövlət tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə edir; 3) hər bir dövlət başqa dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmətlə yanaşmalıdır;

¹⁷ У став Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. Организации Объединенных Наций 1993.С.10.

4) dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır; 5) hər bir dövlət özünün siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemini seçmək və inkişaf etdirmək hüququna malikdir; 6) hər bir dövlət özünün beynəlxalq öhdəliklərini tam və vicdanla yerinə yetirməyə və başqa dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa borcludur.¹⁸

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi Helsinki Yekun Aktında bir qədər də inkişaf etdirilmiş və yeni məzmun kəsb etmişdir. Orada göstərilir ki, «iştirakçı dövlətlər bir-binin suveren bərabərliyinə və özünəməxsusluğuna, həmçinin onların suverenliyindən doğan və onun ehtiva etdiyi bütün hüquqlar, xüsusən hər bir dövlətin hüquqi bərabərliyə, ərazi bütövlüyünə, azadlığa və siyasi müstəqilliyə olan hüququna hörmət bəsləyəcəklər. Onlar həmçinin biri-birinin öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, eynilə də öz qanunlarını və inzibati qaydalarnı yaratmaq hüququna hörmət edəcəklər.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində bütün iştirakçı dövlətlərin bərabər hüquq və vəzifələri vardır. Onlar bir-birinin digər dövlətlərlə münasibətlərini beynəlxalq hüquqa uyğun surətdə və indiki Bəyannamənin ruhunda öz istədikləri kimi müəyyən etmək və həyata keçirmək hüququna hörmət edəcəklər. Onlar hesab edirlər ki, onların sərhədləri beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, dinc yollarla və razılaşmalara əsasən dəyişdirilə bilər. Onların, həmçinin, beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaq və ya olmamaq, ikitərəfli, yaxud çoxtərəfli müqavilələrin, o cümlədən ittifaq müqavilələrinin iştirakçısı olmaq və ya olmamaq hüququ vardır. Onlar həmçinin bitərəf qalmaq hüququna malikdirlər.»¹⁹

Göründüyü kimi dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin əsasını dövlətlərin ərazi aliliyinə hörmət, onun ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi təşkil edir. Hüquqi ifadəsi ərazi üstünlüyü anlayışı olan dövlət ərazisi suverenliyin maddi əsasını təşkil edir. Ərazi aliliyi dövlətin daxili işlərdə müstəqilliyi deməkdir. Yəni dövlət inkişaf səviyyəsinə, cəmiyyətin tələbatına və mənafeyinə cavab verən ictimai və dövlət quruluşunu, hüquq qaydasını seçməkdə tam azaddır.

Suverenlik həm də, o deməkdir ki, dövlətin ərazisində yalnız onun tərəfindən müəyyən edilmiş qanun və inzibati qaydalar qüvvədə ola bilər. Bu cəhətdən Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan əraziləri

¹⁸ Действующее международное право, т. 1. М. 1996. с. 72.

¹⁹ Действующее международное право, т. 1. М. 1996. с. 74-75.

beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən ancaq zəbt olunmuş, işğal olunmuş ərazilər hesab oluna bilər. Həmin ərazilərdə Ermənistanın və ya başqa dövlətin qanunvericiliyinin tətbiqi yolverilməzdir. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ və zəbt olunmuş digər ərazilərdə yaşayan vətəndaşlar ancaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları hesab olunmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi və bir dövlətin ərazisinin müəyyən hissəsinin digərinə keçməsi nəticəsində vətəndaşlığın dəyişdirilməsi hallan olmuşdur. Bu halda vətəndaşlığın dəyişməsi optasiya yolu ilə, yəni bu və ya digər şəxsin iki dövlətin vətəndaşlığından birini seçməsi və ya transfert yolu ilə həyata keçirilir. Həm optasiya, həm də transfert ancaq ərazi dəyişikliyini beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq surətdə həyata keçirildikdə dövlətlərin qarşılıqlı razılığı ilə baş verə bilər. Yəni bu cür ərazi dəyişikliyini bir dövlətin digərinin suveren hüquqlarına qəsd etməsi yolu ilə həyata keçirilmədikdə mümkündür. Bütün bunlar onu göstərir ki, beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən Ermənistanın zəbt etdiyi ərazilər yalnız /Azərbaycan ərazisi, orada yaşayan vətəndaşlar isə Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Yalnız Azərbaycan dövlətinin razılığı ilə ərazi dəyişikliyinə yol verildiyi halda, həmin ərazilər başqa dövlətə keçə və bu vaxt ərazilərdə yaşayan vətəndaşların vətəndaşlığı dəyişilə bilər. Nə qədər ki, həmin ərazilərin başqa dövlətə verilməsi barədə Azərbaycan dövlətinin razılığı olmamışdır, həmin ərazilərdə ancaq Azərbaycan Respublikasının müəyyən etdiyi qanunlar fəaliyyət göstərməlidir. Ermənistanın təcavüzkar fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın öz ərazilərində suveren hüquqlarını həyata keçirə bilməməyi Ermənistanın beynəlxalq hüququn *jus cogens* prinsipi olan dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin tələblərini pozmasını təsdiq edir.

Suverenlik adətən Ölkə daxilində tam hakimiyyətlik, xarici münasibətlərdə müstəqillik kimi anlaşılır. Lakin bu anlayış şərti xarakter daşıyır. Dövlətin tamhakimiyyətliliyi insan və xalqların hüquqları ilə məhdudlaşdırılır. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 21—ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, «xalqın iradəsi iqtidar hakimiyyətinin əsası olmalıdır.

Bir çox dövlətlərin Konstitusiyalarında da dövlət suverenliyinin xalqın suverenliyi ilə məhdudlaşdırılması öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, «sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək

İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq bili. Bata. 1998. s. 10.

və öz idarəetmə formasım müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.»²⁰

Dövlət suverenliyi dövlətin xalqdan aldığı milli və beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq müstəqil həyata keçirdiyi ali hakimiyyətdir.

Dövlət suverenliyinin ifadəsi kimi beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin müstəqilliyi beynəlxalq hüquq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin xarici müstəqillik də nisbi xarakter daşıyır. Dövlətin digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində xanci fəaliyyət azadlığına malik olması qeyri-məhdud ola bilməz. Dövlət beynəlxalq aləmdə təcrid olunmuş halda deyil, başqa dövlətlərlə əlaqədə, ünsiyyətdədir. Bu da onun digər dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmət etməsini tələb edir. Çünki dövlətlər bərabər suverendir. Dövlətin suveren hakimiyyəti başqa dövlətlərin analoji hakimiyyəti ilə məhdudlaşır. Suverenlik beynəlxalq hüquq çərçivəsində həyata keçirilməlidir, əks halda o özbaşınalığa aparıb çıxaracaqdır. Ona görə beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin müstəqilliyi onların yalnız beynəlxalq hüquq çərçivəsində azadlığını, müstəqilliyini özündə əks etdirməlidir. Çünki suveren bərabərlik ancaq beynəlxalq hüquq çərçivəsində realdır.

Dövlət müqavilə bağlamaqla öz suverenliyini həyata keçirir və fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırır. Lakin bu suverenliyin məhdudlaşdırılması demək deyildir. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər prosesində onların iradələrinin razılaşdırılması nəticəsində yaranır. Bu prosesdə hər bir dövlət müəyyən prinsipi müdafiə edir, özünün beynəlxalq hüquqi mövqeyi olur. Bu mövqe başqa dövlətlərin mövqeyinə uyğun və onlardan fərqli də ola bilər. Beynəlxalq hüquq məsələlərində dövlətin mövqeyi onun xarici siyasət mövqeyinin bir hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq hüququn yeni normalarının yaradılmasında və ya qüvvədə olan normaların dəyişdirilməsi prosesində hər bir dövlət ona çalışır ki, onun xarici siyasət prinsipləri beynəlxalq hüquq normalarında daha ətraflı əks olunsun. Başqa sözlə, hər bir dövlət hazırlanan beynəlxalq hüquq normalarında öz mövqeyinin daha tam əks olunmasına cəhd edir.

Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesində müxtəlif dövlətlərin iradələri, beynəlxalq hüquqi mövqeləri toqquşur və bu vaxt onların razılaşdırılması prosesi başlanır. Həmin prosesdə hər bir dövlətin iradəsi öz iradəsi olaraq qalır. Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması üçün isə həmin iradələrin razılaşdırılması, beynəlxalq

²⁰ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. 1977. s. 7.

hüquq norması kimi tanınması zəruridir. Burada dövlətlərin iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması zəruriliyi meydana çıxır. Yəni hər bir dövlət iradələrin razılaşdırılması prosesində davranış qaydasını bu şərtlə qəbul edir ki, onu başqa dövlətlər də qəbul etmişdir. Beləliklə, beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqədə və onları biri-birinin suveren bərabərliyini tanıması prosesində yaranır. Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak etməklə dövlət suveren bərabərlik hüququnu həyata keçirir. Lakin bir dövlət digərinə nisbətən daha çox müqavilələrdə iştirak etməklə daha çox hüquqa malik ola bilər. «Bu artıq suveren hüquqa deyil, konkret hüquqa aiddir. Dövlətlərin hamısının suveren statusu eynidir.»²¹

Bərabərlik suverenlikdən ayrılmayan prinsipdir. Beynəlxalq hüquq bərabərlik hüququdur (*jus inter pares*). Bərabər olanlar biri-biri üzərində hakimiyyətə malik deyil (*par in parem non habet potestatem*). Dövlətlərin beynəlxalq birliyi ancaq bərabər hüquqlu subyektlərin birliyi kimi mövcud ola bilər. BMT Nizamnaməsinə əsasən dövlətlərin bərabərliyi sülhün qorunması, dostluq münasibətlərinin inkişafı, iqtisadi, sosial, humanitar xarakterli problemlərin həllində əməkdaşlıq üçün əsas meyardır.

Bəzi müəlliflər dövlətlərin bərabərliyini qəbul etmir.²² Sözsüz ki, dövlətlərin bərabərliyi dedikdə, onları faktiki bərabərliyi deyil, hüquqi bərabərliyi nəzərdə tutulur. İnsanlar da öz inkişaf səviyyələrinə görə qeyri-bərabərdir, lakin bu onları qanun qarşısında bərabərliyinin əhəmiyyətini azaltmır.

Beynəlxalq hüquq müstəsna hallarda hüquq bərabərliyində fərqə yol versə də, bu zaman xüsusi hüquqları əlavə öhdəliklərlə əlaqələndirir. Bu özünü ilk növbədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin xüsusi statusunda daha aydın göstərir. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri, qalan üzvlərinə nisbətən daha üstün hüquqlara malikdirlər. Məsələn, Təhlükəsizlik Şurasında qərarların qəbul olunması üçün daimi üzvlərin yekdilliyi tələb olunur. Onlardan hər birinin Təhlükəsizlik Şurasının qərarı üzərində veto qoyma hüququ vardır.

Dövlətlərin hüquqi statusunun bərabərliyi o deməkdir ki, beynəlxalq hüquq normaları onlara eyni cür tətbiq olunmalıdır və onlar üçün eyni hüquqi qüvvəyə malik olmalıdır. Müasir beynəlxalq hüquq

²¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. М. 1996. с. 268.

²² Бах. Albrecht U. International Politic. Munchen, 1986. p. 67.

beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən yan keçilməsi üçün h bir istisna nəzərdə tutmamışdır. Onlarm tətbiqinin məcburiliyi ümür xarakter daşıyır və heç bir subyektə və beynəlxalq aləmdə baş ve biləcək hər hansı bir vəziyyətə münasibətdə məhdudlaşdırılmır. Hı şübhəsiz ki, Ermənistan dövləti də bu cəhətdən istisna təşkil etmir Ermənistan isə Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəni başlamaq və münacişenin sülh yolu ilə həllindən yayınmaqla beynəlxalq hüquq normalarının, o cümlədən dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin tələbini pozur. Ermənistan dövlətinin xarici siyasəti qeyri-qanuni yol ilə öz ərazilərini genişləndirməyə, sonradan isə zəbt edilmiş torpaqları ilhaq etməyə yönəlmişdir. Hələ Ermənistan və Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə müttəfiq respublika kimi daxil olduğu vaxtlarda Ermənistan; ərazisinin Azərbaycan əraziləri hesabına genişləndirilməsinə cəhdlərə edilmiş və SSRİ rəhbərliyinə yol tapmış ermənilərə Azərbaycan torpaqlarından zaman-zaman «pay» verilmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün digər istiqaməti isə Ermənistanda: yaşayan azərbaycanlıların dədə-baba yurdlarından məcburi qaydada; çıxarılması və Azərbaycana deportasiya edilməsi idi. Həmin cinayətin əsasında bir tərəfdən Ermənistan ərazisində etnik təmizləmənin həyata keçirilməsi dururdusa, digər tərəfdən bu faktın özü onlarm ərazi iddialarının həyata keçirməsinə xidmət edirdi.²³

Azərbaycanlıların Ermənistandan təmizlənməsi ilə yanaşı erməni separatçıları Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi barədə də iddia qaldırdılar. Bu iddia isə artıq azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisi olan Dağlıq Qarabağdan köçürülməsi ilə reallaşdı. Dağlıq Qarabağ ərazisini ələ keçirdikdən sonra Şuşa, Kəlbəcər, Laçın, Qubadh, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam rayonları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə əlaqədar olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin müraciətləri, Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrə məhəl qoymayan erməni təcavüzkarları neçə illərdir ki, Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlayır. Bütün bunlar isə beynəlxalq hüququn dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə, onun dövlətlərin hüquqi cəhətdən bərabərliyi, dövlətin ərazisində onun hakimiyyətinin qüvvədə olması, hər bir dövlətin tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə etməsi, hər bir dövlətin başqa dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmətlə yanaşması,

²³ İbayev V. Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarını pozmaqda davam edir // «Beynəlxalq həyab». Bakı. 1998. № 1. S. 16.

dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazlığı, hər bir dövlətin özünün beynəlxalq öhdəliklərini tam və vicdanla yerinə yetirməsi və başqa dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa borclu olması kimi tələblərinə ziddir. Çünki «dövlət ərazisi hüdudlarında xarici dövlətin hakimiyyətinin həyata keçirilməsinə hər cür cəhd, həmin dövlətin ərazi üstünlüyünə yolverilməz qəsd, onun suverenliyinə hüquqazidd qəsd»²⁴

3. Zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə

Uzun əsrlər boyu müharibələr xalqlar tərəfindən pislənmişdir. Beynəlxalq münasibətləri nizama salan qanunlar isə silahlı qüvvələrin tətbiqinə dövlətlərarası münasibətlərin həllinin adi vasitəsi kimi baxmış və son nəticədə müharibələrə haqq qazandırmışdır. Müharibələrdən «milli siyasət aləti kimi» istifadə edilməməsini dövlətlər üçün çoxtərəfli öhdəlik kimi müəyyən edən 1928-ci il Paris paktının (Brian-Kelloq paktı) təcavüzün və müharibənin qeyri qanuni elan edilməsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.²⁵

Müharibələrin qadağan edilməsində növbəti addım isə Millətlər Cəmiyyətinin 1932-1933-cü illərdə tərksilaha dair konfranslarında (Təhlükəsizlik Məsələlərinə dair komitədə) təcavüzün tərifinin layihəsinin təsdiq edilməsi olmuşdur. Bu tərifin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, öz ərazisindən kənar da birinci olaraq silahlı qüvvə tətbiq edən dövlət təcavüzkar hesab olunurdu.²⁶

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi Nikaraqua ilə bağlı iş üzrə qərarında göstərirdi ki, zor tətbiq etməmə prinsipi BMT Nizamnaməsi qəbul edilənə qədər beynəlxalq hüququn adət norması kimi mövcud olmuşdur.²⁷

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq etmək və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu prinsip özündə silahlı təcavüzü və zor tətbiqinin digər formalannı da nəzərdə tutur. BMT Nizamnaməsi qəbul edilərkən VIII

²⁴ Курс международного права т. 2. М. 1967. с. 58.

²⁵ Международное публичное право. Сборник документов. М., 1996.Т.2.С.1.

²⁶ Вах: «Societies des Nations. Conference pour la reduction et la Limitation des armaments. Documents de la Conference»,vol.2,p. 679(doc. Conf.D\C.G.108)

²⁷ International Court of Justice Reports. 1986. Para. 184.

fəsilə təcavüzün tərifinin daxil edilməsi barədə müzakirələr apanmasına baxmayaraq, sülh üçün təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktlarının nədən ibarət olmasının müəyyən edilməsinin Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə aid edilməsi ilə kifayətlənilmiş, BMT Nizamnaməsində təcavüzün tərfi verilməmişdir.

Həmin vaxtdan təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi məsələsi dəfələrlə həm BMT çərçivəsində, həm də BMT-dən kənar müzakirə edilmişdir.²⁸

Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin hazırlanması məqsədilə 1945-ci ildə Londonda çağırılmış konfransda təcavüzün tərfi qəbul olunmasa da, bir neçə konkret hallar təcavüzkar müharibə və ya təcavüzkar atkı kimi tövsif edilmişdi. Bu isə öz növbəsində təcavüzün ağır beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilməsi və təcavüzün törədilməsində təqsirli olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə konsepsiyanın formalaşmasına kömək etdi.²⁹

Təşkilatdaxili müddəalar istisna olmaqla BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış norma və prinsiplər eyni zamanda müasir beynəlxalq hüququn normalan hesab olunur.

BMT Nizamnaməsinə ciddi riayət edilməsi onun norma və prinsiplərinin konkretləşdirilməsini istisna etmir, əksinə zəruriləşdirir. Bu cəhətdən təcavüzün tərifinin müəyyənləşdirilməsi problemi Nizamnamənin dövlətlərarası münasibətlərdə zor tətbiq etmə və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsini nəzərdə tutan müddəaları ilə sıx bağlıdır. Yəni təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi həmin müddəaların konkretləşdirilməsinə xidmət edir. Bu isə ancaq o vaxt səmərəli nəticə verə bilər ki, təcavüzün qəbul olunmuş tərfi BMT Nizamnaməsinə uyğun olsun və Nizamnamənin ideyalarını özündə əks etdirsin.

Beləliklə, tərfin BMT Nizamnaməsinə müvafiq olması əsas şərt hesab olunmalı idi. Təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi barədə xüsusi komitədə əksər nümayəndələr qeyd etmişdilər ki, «Nizamnamədən kənar çıxan hər hansı tərf müvafiq öhdəlik gücünə deyil, ancaq mənəvi gücə malik ola bilər.»³⁰

²⁸ Вах. Донской Д. Агрессия вне закона. М., 1976 с.6-50; Менжинский В.И. Неприменение силы в международных отношениях. М., 1976. С. 18-48.
Международное публичное право. Сборник документов. М., 1996. «БЕК» т. 2. с. 101.
Официальные отчеты ГА ООН XXIII сессия (A/7185 / Rtv.1), п. 42.

«Təcavüz» anlayışı köhnə beynəlxalq hüquq üçün yad olmuşdur. «Təcavüz» termininin beynəlxalq hüquqi kateqoriyaya çevrilməsi beynəlxalq hüquqda zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipinin meydana çıxması və inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Nizamnamədə bu prinsipin öz əksini tapması isə təcavüzün qeyri hüquqiliyini şərtləndirir. Digər tərəfdən isə zor tətbiq etmək və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipinin mövcudluğu təcavüzün qeyri hüquqiliyi ideyasının inkişafı ilə bağlıdır.

Keçmiş beynəlxalq hüquqda «*jus ad bellum*» («müharibə hüququ») dövlətin suverenliyinin əlamətinin bir növü hesab olunur və bu hüquq qadağan olunmurdu. Hüquqla qadağan olunmayana isə hüquqi cəhətdən yol verilirdi. Yəni köhnə beynəlxalq hüquqda müharibəni qadağan edən normalar olmadığına görə müharibəyə yol verilirdi. Ona görə vəzifə təcavüzə icazə verən hər hansı normanın ləğv edilməsində deyil, təcavüzkar müharibələrin qeyri hüquqiliyinin, cinayət olmasının müəyyən edilməsində idi.

Məlumdur ki, zor tətbiq etmə və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipi, «təcavüz aktı» və «silahlı hücum» anlayışlarının (Nizamnamənin 39-cu və 51-ci maddələri) təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi məsələləri ilə bilavasitə bağlılığı vardır. Ona görə də, təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi üçün Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi, 39-cu və 51-ci maddələrdə öz əksini tapmış kateqoriyalann düzgün izahı verilməli, onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər aydınlaşdırılmalı və bu analiz əsasında BMT Nizamnaməsinin təcavüzün tərifinə tələbi aydınlaşdırılmalı idi.

Təcavüzün dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd olan fəaliyyəti kimi tövsif olunması üçün normativ əsas BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində təsbit olunmuş zor tətbiq etmə və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsi prinsipidir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində ifadə olunmuş prinsip nöqtəyi-nəzərindən təcavüz dövlətin beynəlxalq hüququ pozan fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu dövlətin hər hansı bir digər dövlətin ərazi toxunulmazlığı və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlərin məqsədlərinə uyğun gəlməyən hər hansı tərzdə silahlı qüvvə tətbiq etməsinin qadağan olunmasında öz ifadəsini tapmışdır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin

Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il bəyannaməsində əksini tapmış tövsifinə müvafiq olaraq silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsi dedikdə, təcavüzün həm düzünə, həm də yanakı formaları başa düşülür. Düzünə təcavüz dövlət silahlı qüvvələri, yanakı təcavüz isə qeyri-nizami qüvvələr tərəfindən həyata keçirilir.

BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi kollektiv təhlükəsizliyin universal sistemini nəzərdə tutur. Maddədə deyilir ki, «Təhlükəsizlik Şurası sülhə hər hansı təhlükəni, sülhün hər hansı formada pozulmasını və ya təcavüz aktının mövcud olmasını müəyyən edir və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi və ya qorunması üçün 41-ci və 42-ci maddələrə müvafiq olaraq hansı tədbirlərin tətbiq edilməsini həll edir və ya bu barədə təkliflər verir».

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində isə ilk növbədə «zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələmə» terminləri daha qabanq gözə çarpır. Bu maddələrdə istifadə olunan terminlər arasında fərqlər ilk növbədə maddələr arasında bağlılığı əks etdirməsə də onlar arasında sıx əlaqə vardır. Bu əlaqə hər şeydən əvvəl onda öz ifadəsini tapır ki, Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndindən doğan öhdəliyə zidd olaraq «silahlı qüvvənin tətbiq edilməsi» prinsip etibarlı ilə Nizamnamənin 39-cu maddəsinə müvafiq olaraq təcavüz aktının törədilməsi deməkdir.

BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsində dövlətin təcavüz aktı törətməsindən çəkinməsi barədə öhdəlik götürməsi düzünə göstərilməmişdir. Lakin belə bir öhdəlik Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən nəzərdə tutulmuş müddələrdə öz ifadəsini tapıb. Belə ki, həmin maddədə zor tətbiq etməmək prinsipi ifadə olunmuşdur, bu prinsipin pozulması isə silahlı qüvvələrdən qeyri- qanuni istifadə olunmasını və ya Nizamnamənin 39-cu maddəsinə əsasən təcavüzü nəzərdə tutur.

BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsində Təhlükəsizlik Şurası mexanizminin hərəkətə gətirilməsi üçün müstəqil əsaslardan biri kimi təcavüz aktı nəzərdə tutulur. Bu maddə həmçinin təcavüz aktının müəyyən edilməsini Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətinə aid edir. E. A. Skakunovun yazdığı kimi «Bu o deməkdir ki, Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarlarının, o cümlədən «təcavüz aktı»nın mövcud olub olmamasını təsdiq edən qərarlarının əsasında onun üzvlərinin təmiz iradəsi (*bona fides*) durur. Nizamnamənin 39-cu maddəsinə görə həmin iradə heç bir məhdudiyətə məruz qala bilməz. Ona görə də, təcavüz aktını təşkil edən hərəkətlərin obyektiv mövcud olmasına baxmayaraq, onun təcavüz kimi

qiymətləndirilməsi, üzvlərinin təmiz iradəsi (*bona fides*) əsasında fəaliyyət göstərən Təhlükəsizlik Şurasının hakimiyyətinin hər hansı konkret halda «təcavüz aktı»nm müəyyən edilməsində heç bir məhdudiyyətə məruz qalmamasını nəzərdə tutur.»# Əlbəttə, Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə tətbiq etməkdə diskresion (istədiyi kimi hərəkət etmək, öz mülahizəsinə görə hərəkət etmək) səlahiyyətə malik olması o demək deyildir ki, bu orqan beynəlxalq hüququn qüvvədə olan normaları ilə bağlı deyildir. Təhlükəsizlik Şurası hər bir halda BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüquq normalanna əsasən fəaliyyət göstərməlidir.

BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən təşkilatın üzvünə silah hücum edildiyi halda onun fərdi və kollektiv surətdə özünümüdafiə hüququ vardır. Başqa sözlə BMT Nizamnaməsi silahlı hücumu cavab xarakterli silahlı fəaliyyət üçün əsas kimi qəbul edir. Belə hallarda silahlı fəaliyyət hüququayğun xarakter alır.

Aydındır ki, silahlı hücum anlayışı BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində ifadəsini tapmış norma ilə əlaqədardır. Bu əlaqə onda ifadə olunur ki, silah hücum başqa dövlətin ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyinə qarşı zor tətbiq edilməsi forması olmaqla BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində ifadə olunmuş öhdəliyin pozulması deməkdir. Bunun nəticəsi olaraq özünümüdafiə bu növ beynəlxalq hüquq pozğunluğuna sanksiyanın realizasiya vasitəsi kimi çıxış edir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında özünümüdafiənin BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuş öhdəliklərdən istisna kimi nəzərdə tutulması barədə fikirlər də mövcud olmuşdur.³¹ Lakin Özünümüdafiəyə zor tətbiqinin qadağan edilməsi prinsipindən istisna kimi deyil, onun pozulmasına qarşı mübarizə vasitələrindən biri kimi baxılmalıdır.

Q.V.Şarmazanaşvili yazır: «zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə prinsipinin aydın məqsədli təyinatı vardır və burada heç bir istisna nəzərdə tutulmur.

Bu prinsipə müvafiq olaraq söhbət zor tətbiq edilməsi və onunla hədələmənin tətbiq edilməsinin ümumiyyətlə qadağan olunmasından gedir.

³¹ Bax. Brownlie I. International Law and the Use of Force by States. Oxford. 1963. p. 298.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, təcavüz məqsədi ilə zor tətbiq etmə və ya zor tətbiq etməklə hədələməni qadağan edən prinsip heç bir istisnaya yol verə bilməz və yol vermir. Bununla əlaqədar özünümüdafiəyə münasibətdə məsələnin bu cür qoyuluşu qeyri hüquqidir».³²

Silahlı hücumun hüquq pozğunluğu kimi, özünümüdafiənin isə sanksiya kimi qiymətləndirilməsi BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin öz məzmunu ilə təsdiq olunur. Belə ki, həmin maddədə özünümüdafiənin meydana çıxması üçün «əgər silahlı hücum baş verirsə» şərti irəli sürülür. Buradan da özünümüdafiə ilə silahlı hücum meyarlarının fərqləndirilməsi üçün ilkinlik prinsipi özünü göstərir.

İlkinlik prinsipi öz növbəsində silahlı hücum və zor tətbiq etməklə hədələmə arasında da fərqin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Silahlı hücumun ilkinliyi və buna müvafiq olaraq özünümüdafiənin ikinciliyi, özünümüdafiə üçün əsasın ancaq real hücum olmasını nəzərdə tutur. Buradan da zor tətbiq etməklə hədələmənin özünü müdafiə üçün əsas ola bilməyəcəyi meydana çıxır, əks halda özünümüdafiə özünün cavab tədbiri olmaq xarakterini itirir və silahlı hücumla çevrilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir «silahlı hücum»u təcavüzlə eyniləşdirmək olmaz. Silahlı hücumun təcavüz kimi qiymətləndirilməsi üçün o elə təhlükəlilik dərəcəsinə malik olmalıdır ki, sülhün pozulması, beynəlxalq sülhə qəsd etməsinə dəlalət etsin. Yəni silahlı hücum anlayışı təcavüz anlayışına nisbətən dar həcmə malikdir. Bundan başqa silahlı hücum və təcavüz həmin hüquq pozğunluğunu müəyyən edən subyektlərə görə də fərqləndirilir. Belə ki, faktın təcavüz kimi qiymətləndirilməsi yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətinə aid olduğu halda, silahlı hücum faktını isə zərər çəkmiş dövlət özü müəyyən edir.

BMT Nizamnaməsində öz ifadəsini tapmış beynəlxalq hüquq normalarının analizi təcavüzün aşağıdakı əlamətlərinin nizamnamədə əks olunduğunu göstərir:

1. BMT Nizamnaməsi təcavüz dedikdə dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd olan fəaliyyətini nəzərdə tutur.
2. Dövlətin bu cür fəaliyyətində birincilik elementi olmalıdır.
3. Dövlət yalnız başqa dövlətin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş və ya Birləşmiş Millətlərin
- 4.

³² Шармазанашвили Г.В. Самооборона в международном праве. М. 1973. с. 45.

məqsədləri ilə hər hansı başqa tərzdə uyğun gəlməyən ilkin fəaliyyəti təcavüz kimi tövsif edilə bilər.

5. Dövlətin bu cür fəaliyyəti ancaq düzünə və ya yanakı formada silahlı qüvvələrin tətbiqində ifadə olunmalıdır.

6. Eyni zamanda təcavüz kimi tövsif edilən silahlı qüvvələrin tətbiqi elə təhlükəlilik dərəcəsinə malik olmalıdır ki, o sülhün pozulması kimi qiymətləndirilə bilsin, yəni ancaq zərər çəkmiş dövlət üçün deyil, bütün beynəlxalq birlik üçün təhlükəli olsun.

7. Təcavüz kimi qiymətləndirilən fəaliyyətin siyahısı elə qurulmalıdır ki, bir tərəfdən Təhlükəsizlik Şurasının diskresion səlahiyyətini, digər tərəfdən isə silahlı hücumu son dərəcə aydınlaşdırsın.

8. Təcavüz BMT Nizamnaməsinə görə özündə həm BMT Təhlükəsizlik Şurasının məcburi tədbirlərinin tətbiq edilməsinə, həm də özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsinə, həm də onu törədən dövlətin məsuliyyətinə səbəb olan beynəlxalq cinayəti əks etdirir.

Təcavüzün 1974-cü il BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında qəbul edilmiş tərifində⁴² təcavüz bir dövlətin digər dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT nizamnaməsinə uyğun olmayan hər hansı başqa tərzdə silahlı qüvvə tətbiq etməsidir. Bu tərifdən görünür ki, orada ilk növbədə söhbət silahlı təcavüzdən, yəni bir dövlətin digərinə qarşı qeyri-qanuni silah tətbiq etməsindən gedir. Beləliklə, başqa dövlətə iqtisadi və ya siyasi təzyiqlər silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə müşayiət olunmursa, dövlətin bu cür fəaliyyəti təcavüzün tərifindən kənar qalır.

Təcavüzün tərifinin 1-ci maddəsində təsbit olunmuş müddəanı BMT Nizamnaməsi ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə onun Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndindəki müddəə ilə həmahəngliliyi açıqlanır. İnamla demək olar ki, 2-ci maddənin 4-cü bəndi təcavüzün tərifinin müəyyən edilməsi üçün əsas rolunu oynamışdır. Lakin bu müddəalar arasında fərqləri görməmək də mümkün deyildir. Bu özünü onda göstərir ki, əvvəla, zor tətbiq olunmasının silahlı formasından başqa digərləri təcavüzün tərifindən kənar qalır. Zor tətbiq etməklə hədələmə hətta silahlı zor tətbiq etməklə hədələmə də təcavüzün tərifindən kənar qalır. Hər iki halda dövlətin hərəkəti BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən beynəlxalq hüquq pozğunluğunun bir növünü təşkil

etsə də tərifə görə təcavüz kimi tövsif edilə bilməz. Aydımdır ki, zor tətbiq etməklə hədələmə zamanı hədə qorxu gələnin onu icra etmək niyyəti olmaması da mümkündür. Bu da zor tətbiq etməklə hədələməni təcavüzdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər cür silahlı zor tətbiq etmək də təcavüz hesab edilə bilməz.

Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndindən fərqli olaraq i təcavüzün tərifi 1-ci maddəsində silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin ' obyekt kimi digər dövlətin ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyi ilə yanaşı suverenliyi də nəzərdə tutulur.

Təcavüz ancaq dövlət tərəfindən törədilə bilər və təcavüzün qurbanı da ancaq dövlət ola bilər. Çünki məhz dövlət beynəlxalq hüququn tam hüquqlu subyektidir. Lakin hüquq qabiliyyətinə malik olan və özünün sərəncamında silahlı qüvvəsi olan beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təcavüz törədilməsi mümkünlüyünü inkar etmək olmaz. Son nəticədə bütün beynəlxalq təşkilatlar təcavüz aktının icraçısı olan dövlətlərdən ibarətdir. Yəni yenə də təcavüzün subyekt kimi dövlət çıxış etmiş olur.

Tərifin 6-cı maddəsində göstərilir ki, «həmin tərifdə heç nə, o cümlədən silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin qanuni hallarına aid müddəalar da daxil olmaqla, Nizamnamənin fəaliyyət dairəsini həri hansı tərzdə genişləndirilməsi və ya məhdudlaşdırılması kimi tövsif edilə bilməz. Fikrin bu cür ifadə olunması Nizamnamənin üstünlüyünü göstərməklə, onda zor tətbiq edilməsinin qanuniliyi haqqında müddəalar olmasını təsdiq edir.

Tərifə zor tətbiq edilməsinin qanuniliyi haqqında 6-cı maddəni daxil edilməsi qüvvədə olan hüquq qaydasına yeni heç nə əlavə etməs də tərifə istinad edilməklə Nizamnamədən kənarlaşma hallarına yol verilməsinin qarşısını alır. Bu 6-cı maddənin 3-cü maddə ilə müqayisəsində özünü daha aydın göstərir. 3-cü maddədə nəzərdə tutulmuş hərəkətlər silahlı hücumun müxtəlif formalarıdır. Bu hərəkətlər Nizamnamənin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq təcavüz qurbanının özünümüdafiəsinə (fərdi və ya kollektiv) və ya Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinə əsas verir.

Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə bağlı faktların təkzibolur mazhğına baxmayaraq, Ermənistan hakimiyyət dairələri özlərini təcavüzkar niyyətlərini beynəlxalq hüquqda tanınmış özünümüdafi hüququna istinad etməklə əsaslandırmağa çalışırlar. Ermənistan Respublikasının müdafiə

naziri Vazgen Sarkisyan Dağlıq Qarabağ probleminin hərbi aspektlərini xarakterizə edərək Azərbaycan ərazilərinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən (o, bu qüvvələri Dağlıq Qarabağ Müdafiə ordusu adlandır. V.İ) tutulmasını «beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində məcburi və zəruri özünümüdafiə» kimi qiymətləndirmişdir.⁴³

Müdafiə nazirinin Ermənistanın təcavüzkar hərəkətlərinə don geyindirmək üçün beynəlxalq hüquqa bu cür istinad etməsi isə məhz həmin normalann tələblərinə uyğun deyildir. Belə ki, beynəlxalq hüquqa görə yalnız silahlı hücumla məruz qalan dövlətin özünümüdafiə qaydasında silahlı qüvvələrdən istifadə etməklə fərdi və kollektiv qaydada özünümüdafiə etmək hüququ vardır. Məlumdur ki, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycanın Ermənistana silahlı hücumundan söhbət gedə bilməz. Çünki münaqişə ilk günlərdən Azərbaycan ərazisində gedir. Silahlı hücumla məruz qalan tərəf olduğuna görə məhz Azərbaycanın özünümüdafiə hüququ olmuş və hazırda da bu hüquqa malikdir. Yəni də, beynəlxalq hüquq normalarının tələbinə görə, məhz, Azərbaycan nə vaxt fərdi və ya kollektiv Özünümüdafiə hüququndan istifadə edəcəyini müəyyənləşdirə bilər. Bu barədə Q.V.Şarmazanaşvilinin fikirləri ilə tam şərikik. «Özünümüdafiənin mahiyyəti ondadır ki, silahlı hücumdan sonrakı ilk vaxtlarda ancaq hücumla məruz qalan dövlət özü şəraitin özünümüdafiə hüququna müraciət etməyi tələb edib etməməsini həll edə bilər.»⁴⁴

«Nikaraquanın ABŞ əleyhinə» işi üzrə Beynəlxalq Məhkəmənin 1986-cı il qərarında göstərilirdi ki, özünümüdafiə hüququ hücumla məruz qalmış dövlətə məxsusdur. O, bu hüquqdan istifadə etmək qaydasını müəyyənləşdirir.»⁴⁵

Əgər silahlı hücumdan zərər çəkmiş dövlət tərəfindən silahlı hücumla dərhal cavab verilməmişdirsə və ya özünümüdafiə tədbirlərinin kifayət qədər səmərəli olmaması nəticəsində dərhal qarşısı alınmamışdırsa, silahlı hücum uzanan və ya davam edən xarakter, yəni işğal və ya ilhaq forması alır. Belə hallarda zərər çəkmiş dövlət silahlı hücum vaxtı Özünümüdafiə hüququndan istifadə edib etməməsindən asılı olmayaraq

⁴³ Интеграционным процессам мешает стандартный подход к ним // «Независимая газета». 25 ноября 1997 г.

**Шармазанашвили Г.В. Самооборона в международном праве. М. 1973. с. 108.

* International Court of Justice Reports. 1986. Para. 199.

hər an özünümüdafiə hüququna müraciət edə bilər. Bu mövqe E.İ.Skakunovun fikirləri ilə də təsdiq olunur.³³ ;

Ermənistanın münaqişəni siyasi yolla nizama salmaqdan imtinası Azərbaycana BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə əsasən bütün vasitələrdən istifadə etməklə öz ərazilərini azad etməyə hüquq verir. Bu nəticə Tunkinin yazdığı kimi ona əsaslanır ki, təcavüzkar dövlət «sadəcə münaqişədə tərəf deyil; təcavüzkar hüquq pozğunluğu törədəndir. Onun fəaliyyəti ilk əvvəldən ciddi hüquq pozğunluğu olduğuna görə onun üçün heç bir hüquq yarada bilməz.»³⁴ Təcavüz nəticəsində əldə edilmiş ərazinin qanuni hesab edilə bilməyəcəyi barədə müddəa təcavüzün tərifində və bir çox beynəlxalq hüquqi normalarda öz əksini tapmışdır.³⁵ Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, işğal və ilhaq silahlı hücumun davamı olduğuna görə zərər çəkmiş dövlətin istədiyi vaxt özünümüdafiə xarakterli fəaliyyətinə müraciət etməsinə hüquq verir.

Ermənistanın rəsmi hakimiyyət dairələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsini özünümüdafiə ilə əlaqələndirmələri isə əslində onların beynəlxalq hüquq normalarını bir daha pozmalanm təsdiq edir. 1969- cu ildə Xüsusi Komitədə təcavüzün tərfi ilə əlaqədar keçirilən müzakirələrdə Kiprin nümayəndəsinin söylədiyi fikir də bunu təsdiq edir. «Əgər dövlət özünümüdafiə hüququna qeyri-müvafiq əsaslarla müraciət edərsə, o təcavüzdə təqsirli hesab olunmalıdır.»³⁶ Skakunovun fikirləri də bizim mövqenin düzgünlüyünə dəlalət edir: «Dövlətin Nizamnamənin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulan müddələrə zidd olaraq özünümüdafiə adı altında silahlı əməliyyatlar keçirməsi Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təcavüz kimi qiymətləndirilməlidir.»³⁷ Göstərilənlər Ermənistanın beynəlxalq hüququn Özünümüdafiə hüququna istinad etməsinin əsassız olduğunu bir daha sübut edir. İ.İ.Lukaşuk haqlı olaraq qeyd edir ki, zor tətbiq etməmə prinsipini «pozan dövlətlər bir qayda olaraq öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün özünümüdafiə hüququna istinad edir, bununla da bir daha zor tətbiq etməmə prinsipinin əhəmiyyətini təsdiq edirlər.»³⁸

³³ Скакунов Э. И. Самооборона в международном праве. М. 1973 . с. 107.

³⁴ Тункин Г.И. Вопросы теории международного право. С. 285.

³⁵ Действующее международное право. М- 1997. т. 2. 199, 221.

³⁶ Док. ООН А/АС 134/ СК. 39. р. 12.

³⁷ Скакунов Э. И. Самооборона в международном праве. М., 1973 . с. 110

³⁸ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М. 1996. с. 253-254.

Bu cür hərəkətlər dünya dövlətləri və BMT Baş Məclisi tərəfindən həmişə pislənmişdir. 1979-cu ildə Sovet qoşunlarının Əfqanıstana müdaxiləsi, Amerikanın 1970-ci ildə Kambociyaya, 1983-cü ildə Liviyaya, 1989-cu ildə Panamaya müdaxiləsi və sair buna misal ola bilər.³⁹

Göstərilənlər belə bir inama gəlməyə əsas verir ki, silahlı hücum və təcavüzə məruz qalmış Azərbaycan dövlətinin özünümüdafiə hüququna istədiyi vaxt fərdi və kollektiv qaydada müraciət etmək hüququ vardır. Beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə əsasən dövlətlər və beynəlxalq birlik Azərbaycanın bu hüququna dəstək verməlidir. 1990-cı ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası İraqın Küveytə hücumundan sonra hər hansı dövlətin kollektiv özünümüdafiə qaydasında Küvqzətə yardım etmək hüququnu tanımışdı.⁴⁰

Yaxud, məhz etnik təmizləməyə məruz qalmış kosovolulann özünümüdafiə hüququna dəstək olaraq NATO Yuqoslaviyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamış və bu beynəlxalq təşkilatların da dəstəyini qazanmışdır.⁴¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, qüvvə tətbiqinin qanuni aktları zahiri əlamətlərinə görə silahlı hücumla oxşarsa da təcavüz aktı kimi qiymətləndirilə bilməz. Çünki bu hərəkətlər təcavüzün tərifinin 6-a maddəsinin təsiri altına düşür.

Tərifin birinci maddəsində işlədilən «və ya hər hansı başqa tərzdə» ifadəsinin mahiyyətinin açılması da təcavüz anlayışının başa düşülməsi üçün əhəmiyyətlidir. Ona görə də, həmin ifadənin BMT Nizamnaməsinə əsasən hansı mənanı kəsb etməsinin və bu ifadənin tərifin başqa müddəaları ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Bu ifadənin (və ya hər hansı başqa tərzdə BMT Nizamnaməsi ilə uyğun olmayan) BMT-nin məqsədləri ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həmin ifadə BMT-nin məqsədləri, o cümlədən BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş müddəalarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən silahlı qüvvələrin tətbiqinin qadağan edildiyini nəzərdə tutur.

Təcavüzün tərifinin hüquqi məzmununun BMT Nizamnaməsində əks edilmiş müddəalar əsasında aydınlaşdırılması üçün tərifin 1-ci maddəsi və

³⁹ Вах. Дипломатический словарь. М. 1985л. 1. с. 405-407.

⁴⁰ Ние United Nations and the Iraq - Kuwait Conflict 1990-1996. Copyright 1996/ United Nations. 180-183.

⁴¹ Совет Европы одобрил действия НАТО // «Известия» 30 апреля 1999 года.

onu konkretləşdirən sonrakı maddələrin BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndi, 39-cu, 51-ci maddələri ilə müqayisəsi əhəmiyyət kəsb edir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndi və 39-cu maddəsi təcavüzü sülhün pozulmasının daha təhlükəli forması kimi xarakterizə edir. Tərifin 5-ci maddəsində bu nəzəri müddəə daha da dəqiq təsbitini tapıb. Burada göstərilir ki, «təcavüzkar müharibə beynəlxalq sülhə qarşı cinayətdir. Təcavüz beynəlxalq məsuliyyət doğurur.» Bu maddənin təcavüzün tərifinə daxil edilməsi ilə «təcavüz» termini mahiyyət etibarı ilə sülhə qarşı cinayətin sinoniminə çevrilir. E.I.Skakunov düzgün olaraq qeyd edir ki, «təcavüz aktı» BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinin dəqiq mənasına əsasən «sülhün pozulması» növü kimi qiymətləndirilir. Bu isə təcavüzün *ergo omnes* öhdəliklərinə zidd olan hüquq pozğunluğu qrupuna, beynəlxalq cinayətlərə şamil edilməsinə imkan verir.⁴²

Təcavüzün beynəlxalq cinayət kimi tövsifi 1998-ci ilin iyun ayında imzalanmış Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinə əsasən məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilməsində də öz ifadəsini tapmışdır.⁴³

Təcavüzün tərifinin 5-ci maddəsində öz əksini tapmış müddəalardan biri də ondan ibarətdir ki, «təcavüz nəticəsində əldə edilmiş heç bir ərazi və ya xüsusi xeyri qanuni deyil və qanuni tanına bilməz.»

Silahlı qüvvələrin tətbiqinin konkret hallarının təcavüz aktı kimi qiymətləndirilməsi üçün bir sıra meyarların mövcud olması zəruridir. Çünki bəzən dövlətin eyni cür hərəkətləri törətməsi hüquqi əsaslarına görə tamamilə müxtəlif hüquqi tövsif ala bilər. Təcavüz hərəkətləri ilə özünümüdafiə qaydasında və ya Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qəbul edilmiş tədbirlərin fiziki eyniliyi silahlı qüvvələrin tətbiqinin qeyri - qanuni meyarlarının müəyyən edilməsində xeyli çətinliklər meydana çıxarır. Bu problemin həlli öz əksini tərifin 2-ci maddəsində tapmışdır. Burada göstərilir ki, Nizamnaməni pozaraq dövlətin birinci olaraq silahlı qüvvə tətbiq etməsi *prima facie* təcavüz aktına sübutdur.

Lakin elə həmin bənddə nəzərdə tutulur ki, təcavüz aktının mövcud olub olmamasını müəyyən edərkən Təhlükəsizlik Şurası silahlı hücumun və onun nəticələrinin kifayət qədər ciddi xarakter daşımamasına görə onu təcavüz

⁴² Скакунов Э. И, Самооборона в международном праве. М. 1973 . с. 126.

⁴³ Basic Facts About the United Nations. New York . 1998. 268.

aktı kimi qiymətləndirməyə bilər.

Bu müddənin ümumi mənası ondan ibarətdir ki, dövlətin təcavüz kimi tövsif olunan konkret hərəkətinin əsasında birincilik durur. Lakin bu birincilik yalnız Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin 39-cu maddəsinə əsasən üzərinə qoyulmuş səlahiyyətə müvafiq olaraq başqa qərar qəbul etmədiyi halda həlledici amilə çevrilir. Bu birincilik prinsipi Nizamnamənin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq silahlı hücum aktını özünümüdafiədən fərqləndirir. Belə ki, özünümüdafiə yalnız digər dövlət tərəfindən silahlı hücum edildikdən sonra yarana bilər.

Silahlı qüvvələrdən birinci istifadə olunması ancaq o zaman təcavüz kimi tövsif oluna bilər ki, bu «BMT nizamnaməsinin məqsəd, prinsip və müddəaları ilə» bir araya sığmasın. Yəni BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddəalanna əsaslanaraq dövlət birinci silahlı qüvvədən istifadə etməsin. Məsələn, Təhlükəsizlik Şurasının kollektiv özünümüdafiə hüququnu reallaşdırması üçün məcburiyyət tədbirlərini həyata keçirməsi təcavüz kimi tövsif edilə bilməz.

Birincilik prinsipi təcavüz aktının müəyyən edilməsi üçün yeganə meyar olmasa da silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin konkret hallarının təcavüz kimi qiymətləndirilməsində hökmən mövcud olmalıdır.

Başqa sözlə desək, tərifin 2-ci maddəsinə əsasən əgər silahlı qüvvə dövlət tərəfindən birinci tətbiq olunmayıbsa təcavüz kimi qiymətləndirilə bilməz. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistan tərəfindən silahlı qüvvənin birinci tətbiq edilməsi faktının sübuta bizə elə gəlir ki, heç bir ehtiyacı yoxdur. Çünki silahlı münaqişə Azərbaycan dövlətinin ərazisində başlanmış və Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsinə yönəlmişdir. Silahlı münaqişənin gedişində heç vaxt Ermənistan ərazilərində döyüş əməliyyatları aparılmamış və Ermənistan ərazilərinə qarşı silahlı qüvvə tətbiq olunmamışdır. Bunu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tarixi xronologiyası da təsdiq edir.⁴⁴ Məhz tərifin 2-ci maddəsində əks olunmuş bu müddə Nizamnamənin 51-ci maddəsinin tələbləri ilə 39-cu maddəyə əsasən Təhlükəsizlik Şurasına verilmiş səlahiyyətlərin düzgün əlaqələndirilməsinə imkan verir. Nizamnamənin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq silahlı hücum faktının qiymətləndirilməsi və

⁴⁴ Вах. Хронология армяно-азербайджанского конфликта // "Hərbi bilik" 1996. № 1. с. 93-97. № 2. с.84-87; № 3. с. 98-102.

özünümüdafiə hüququna müraciət edilməsi anının seçilməsi özünümüdafiə hüququnu həyata keçirən dövlətə məxsusdur. Dövlət hücumun miqyası, ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyin pozulması dərəcəsini fərdi surətdə qiymətləndirərək silahlı hücumdan özünümüdafiə üçün zərurətin olub-olmaması məsələsini həll edir. Bu zaman silahlı hücum faktının qiymətləndirilməsi üçün yeganə obyektiv meyar birincilik prinsipi ola bilər.

Bu onu göstərir ki, tərifi 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş, həmçinin 4-cü maddəsində əhatə olunan silahlı qüvvələrin tətbiqi hallan Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən ancaq o zaman təcavüz kimi təsvif oluna bilər ki, onlar həmin dövlət tərəfindən birinci tətbiq edilsin.

Tərifi 2-ci maddəsinin mətnindən görünür ki, «müvafiq aktlar və ya onların nəticələrinin kifayət qədər ciddi xarakter daşmaması faktı silahlı qüvvələrin birinci tətbiq edilməsinin təcavüz kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. Başqa sözlə desək, tərifi 2-ci maddəsi silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin bu və ya digər halının təcavüz kimi qiymətləndirilməsi üçün birincilik meyan ilə yanaşı hərəkətin təhlükəlilik meyarını da nəzərə alınmasını zəruri hesab edir. Bu meyar Təhlükəsizlik Şurasına imkan verir ki, təcavüz aktı ilə, miqyasının məhdudluğu, tək və ya təsadüfi xarakter daşdığına görə təcavüz kimi qiymətləndirilməyən silahlı qüvvə tətbiq edilməsi hallarını biri-birindən fərqləndirsin. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür hallar sülhün pozulması və ya sülh üçün təhlükə kimi qiymətləndirilə bilər. Adətən silahlı hücumun belə hallan sərhədlərin pozulması kimi qiymətləndirilir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün təhlükəlilik meyan göz qabağındadır. Artıq 11 ildən artıqdır ki, Ermənistan Azərbaycanın ərazilərini hər cür silahlı vasitələrdən istifadə etməklə zəbt etmək planını həyata keçirir və bu təcavüz nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən başqa erməni millətindən olan nümayəndələrin yaşamadıqları Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam rayonları, ümumiyyətlə Azərbaycan ərazisinin 20 %-dən çoxu Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. Ermənistanın hərəkətlərinin təhlükəlilik dərəcəsinə dair başqa sübuta ehtiyac yoxdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev dəfələrlə bu faktı qeyd etmişdir: «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü misli görünməmiş təcavüzdür. Bəlkə də dünya miqyasında buna bənzər təcavüz olmamışdır.»⁴⁵

⁴⁵ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. (Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materialları) Bakı. 1996. Cild 1. s.

Dövlətin fəaliyyətinin təcavüz kimi qiymətləndirilməsində təcavüzkar niyyətin (*animus aggressiois*) müəyyən edilməsi də mühüm şərtlərdən biridir. Zəhiri cəhətdən bu meyarın tərifin 2-ci maddəsində nəzərdə tutulması gözə çarpmır. Lakin maddədə əks olunmuş «başqa müvafiq hallar» ifadəsi məhz təcavüzkar niyyəti əhatə edir. Əgər təcavüz beynəlxalq məsuliyyət doğuran cinayət kimi qiymətləndirilsə, onda niyyət ünsürünü qəbul etməmək mümkün deyildir. Hüquq nəzəriyyəsinin ümumi prinsiplərinə əsasən niyyət və məsuliyyət qarşılıqlı surətdə biri-biri ilə bağlı olan anlayışlardır.

Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təcavüz aktının müəyyən edilməsi zamanı niyyətin nəzərə alınması bu orqanın qərarına əsaslı surətdə təsir göstərən mühüm amil hesab edilməlidir. Bəb ki, münaqişədə olan tərəflərin niyyətinin müəyyən edilməsi fiziki və zəhiri cəhətləri ilə oxşar olan fəaliyyətin təcavüz və ya nizamnamənin tələblərinə müvafiq tətbiq olunan tədbir olmasını fərqləndirməyə əsas verir. Beləliklə, *animus aggressiois* prinsipi konkret vəziyyətdə silahlı qüvvələrin tətbiqi üçün hüquqi əsasın Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müəyyən edilməsi üçün meyar və vasitədir. Ermənistanın Azərbaycanın ərazilərinin ələ keçirməkdə təcavüzkar niyyəti *animus aggressiois* özünü açıq büruzə verir. Bu uzun illərdən bəri Azərbaycan zəbt olunmuş ərazilərinin Ermənistanın öz qoşunlarını çıxarmaq istəməməsində öz əksini tapır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrdə zəbt olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələrin çıxarılması tələbinin öz əksini tapmasına baxmayaraq, Ermənistan bu tələbə məhəl qoymur və beynəlxalq hüquq normalarını pozmaqda davam edir. Bu isə Ermənistanın niyyətinin məhz Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək olduğunu göstərir.

Tərifin 2-ci maddəsinin hüquqi məzmunununun təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, silahlı qüvvələrin ilkin tətbiqi hücum edən tərəfin hərəkətlərində təcavüzkar niyyətin olmasını da nəzərdə tutur. Eyni zamanda dövlətin özünümüdafiə hüququnu tətbiq etmə mexanizmi qüvvədə qalır. Yəni zərərçəkmiş dövlət özü və ancaq birincilik prinsipinə əsasən silahlı hücum faktını qiymətləndirir və öz mülahizəsinə əsasən özünümüdafiə fəaliyyətinə başlama anını seçir. Eyni zamanda tərifin 2-ci maddəsi Təhlükəsizlik Şurasına imkan verir ki, öz səlahiyyətini həyata keçirmək qaydasında həm birincilik, həm də təcavüzkar niyyət meyarından istifadə edib silahlı münaqişəyə qiymət versin. Bu zaman təcavüzkar niyyətin özü-

özlüyündə mövcud olmasının deyil, birincilik prinsipi ilə vəhdətdə olmasının təcavüz faktının mövcudluğuna dəlalət etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tərifdə təcavüzün ümumi anlayışı ilə yanaşı, bu anlayışa daxil olan, yəni təcavüz hesab edilən ayn-ayrı hallar da nəzərdə tutulmuşdur. Təcavüz kimi qiymətləndirilən hallann siyahısını bitmiş hesab etmək olmaz, çünki Təhlükəsizlik Şurası ümumi formul əsasında siyahıda nəzərdə tutulmamış aktları da təcavüz kimi qiymətləndirə bilər.

Təcavüzün tərifinin 3-cü maddəsi giriş hissədən və 7 bənddən ibarətdir. Onlardan beşi (a, b, c, d, e) düzünə təcavüzə aiddir. F bəndi təcavüzdə iştirakçılığa, g bəndi isə yanakı təcavüzə həsr olunub. 3-cü maddədə deyilir: «2-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq müharibənin elan edilməsindən asılı olmayaraq aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri təcavüz aktı kimi tövsif ediləcəkdir.»

3-cü maddədə nəzərdə tutulan müddəalara əsasən silahlı qüvvələrin real tətbiqi ilə müşahidə olunmayan müharibənin elan edilməsi özü- özlüyündə təcavüz kimi tövsif oluna bilməz. Çünki müharibənin elan edilməsi özündə Nizamnamədə qadağan olunmuş silahlı qüvvənin tətbiqini əks etdirməyən hüquqi aktdır. Müharibənin elan edilməsi silahlı qüvvələrin tətbiqi, silahlı hücumla müşahidə olunmadıqda təcavüz aktı kimi deyil, hədə - qorxu kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir beynəlxalq hüquqa görə həm elan olunmuş, həm də elan olunmamış müharibə qeyri-qanunidir. Müharibənin elan edilməsi təcavüzkan məsuliyyətdən azad etmir. Ona görə də, müharibənin elan edilməsi faktı dövlətin müvafiq fəaliyyətinin təcavüz kimi qiymətləndirilməsinə təsir göstərmir.

Təcavüzün düzünə formasının xüsusiyyəti ondadır ki, bu halda silahlı qüvvələrin tətbiqini dövlət özünün xüsusi orqanları vasitəsi ilə həyata keçirir və həmin hərbi qüvvələrin əsasını nizami ordu təşkil edir. Tərifdə müdaxilə və ya hücum, işğal və ya ilhaq təcavüzün açıq-aydın aktı kimi göstərilmişdir. 3-cü maddənin a bəndində təcavüz «dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisinə müdaxiləsi və ya hücumu və ya bu cür müdaxilə və ya hücumun nəticəsi olan və necə müvəqqəti xarakter daşımından asılı olmayaraq, hər hansı işğal və ya onun bir hissəsinin bu cür ilhaqı» kimi əksini tapmışdır.

İşğal və ya ilhaq müdaxilə və ya hücumun nəticəsidir. Özünün hüquqi təbiətinə görə müdaxilə və ya hücum, işğal və ilhaq təcavüz aktının 3 müvəqqəti mərhələləridir.

İşğal, müdaxilə və hücumun nəticəsi kimi sonunculardan birdəfəlik xarakter daşması, təcavüzkarın silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisində müvəqqəti mövcud olmasında öz ifadəsini tapır. Bu da uzanan təcavüzü sübut edir.

Əgər müdaxilə və ya hücum və işğal müharibə vəziyyətini nəzərdə tutursa, ilhaq müharibədən sonrakı vəziyyəti və işğal statusunun mənasını bəyannamə və ya müqavilə ilə hüquqi cəhətdən dəyişdirilməsini, təcavüzkarın suverenliyinin tutduğu ərazilərə şamil edilməsini nəzərdə tutur.

Müasir beynəlxalq hüquq ilhaqı tanımır və ilhaq nəticəsində ərazi əldə edilməsini qeyri-qanuni hesab edir. Bu prinsip Nürnberq Hərbi Tribunalının 1 oktyabr 1946-cı il tarixli hökmündə öz əksini tapmışdır. Təcavüzün tərifində isə «ilhaq» və «təcavüz» arasında bərabərlik işarəsi qoyulmuşdur.

Bu nöqteyi-nəzərdən preambulanın 7-ci bəndi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada göstərilir ki, «dövlət ərazisi toxunulmazdır, o, başqa dövlətin Nizamnaməyə zidd olaraq, hətta müvəqqəti hərbi işğalı və ya zor tətbiqi tədbirinin obyektinə ola bilməz və o, başqa dövlətin bu cür tədbir və ya onları tətbiq edilməsi hədəsinin nəticəsində ələ keçirəcəyi obyektinə ola bilməz.» Eyni zamanda tərifin 5-ci maddəsində göstərilir ki, «təcavüz nəticəsində əldə edilmiş heç bir ərazi və ya xüsusi fayda qanuni deyil və qanuni hesab edilə bilməz.»

Hər iki müddə dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyannamədə də öz əksini tapmışdır. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək niyyəti hələ 1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan Ali Soveti «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə keçməsi haqqında» qərar qəbul etdikdən sonra özünü rəsmi şəkildə göstərdi. Hal-hazırda kimi həmin qərar ləğv olunmamışdır. Ermənistanın rəsmi olaraq Azərbaycan ərazilərini öz ərazilərinə birləşdirməsi onun ekspansionist hərəkətlərini göstərir. Bu aktın qəbul edilməsi ilə Ermənistan dövlətin ərazi bütövlüyü prinsipini kobud surətdə pozmuşdur.

Ermənistan rəsmi şəkildə qəbul etdiyi qərar təcavüzkar fəaliyyəti ilə də həyata keçirməyə cəhd edir. Başqa dövlətin ərazisinə qəsd etmək və ya öz ərazilərinə qatmaqla ilhaq etmək başqa xalq və dövlətin suveren hüquqlarına qəsd, onun dövlət və milli suverenliyinin kobud pozulması

deməkdir. Beynəlxalq münasibətlərdə başqa dövlətin ərazisində 02 hakimiyyətini tətbiq etməyə cəhd etmək yol verilməzdir. '

Ermənistan hakimiyyət dairələri Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən yol verilməz olduğunu dərk etdikdən sonra münaqişədə Ermənistanın tərəf olmadığını, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana qarşı təkliddə müharibə aparmasını və hazırda müstəqil respublika kimi fəaliyyət göstərməsini irəli sürmüşlər.⁵⁹

Əlbəttə, bütün bunlar müvəqqəti və gözdən pərdə asmaq üçün edilən maneərlərdir, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə görə məsuliyyətdən kənar saxlanması məqsədi daşıyır.

Tərifin 3-cü maddəsinin b bəndinə əsasən «dövlətin silahlı qüvvələri başqa dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya dövlətin başqa dövlətin ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi» təcavüz aktı kimi təsvif olunur. «Bombardman» terminindən istifadə olunması onu göstərir ki, bu halda dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə daxil olması nəzərdə tutulmur. Bombardman dövlətin ərazisinin artilleriya və ya raket və ya başqa vasitələrlə bu hərəkətlərin tətbiq olunduğu dövlətin sərhədlərindən kənar yerləşən silahlı qüvvələr tərəfindən atəşə tutulmasıdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq fəaliyyəti özünü təcavüzün həmin formasında da göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycanla Ermənistan dövlətinin müharibə aparmadığını iddia edən Ermənistanın Dağlıq Qarabağla heç bir əlaqəsi olmayan ərazilərindən Azərbaycan əraziləri dəfələrlə müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş və bombardman edilmişdir. Qazax, Gədəbəy, Tovuz, Ağstafa rayonları, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazilərinin, eləcə də Ermənistanla sərhəddə yerləşən digər rayonların ərazilərinin Ermənistan tərəfindən bombardman edilməsi məhz təcavüzün tərifinin 3-cü maddəsinin b bəndində nəzərdə tutulmuş əmələ uyğundur.

Tərifin 3-cü maddəsinin c bəndində «dövlətin liman və sahillərinin başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən mühasirəsi» təcavüz hesab olunur.

3-cü maddənin d bəndində «dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, dəniz, hava donanmasına

hücumu» təcavüz hesab olunur. Bu təcavüzkar aktların obyektini hər şeydən əvvəl harada yerləşməsindən asılı olmayaraq dövlətin silah qüvvələridir. Bu cür hərəkətlər çox vaxt tərifi üçüncü maddəsinin a və V bəndlərində nəzərdə tutulmuş təcavüz aktları ilə əhatə olunur. Lakin silahlı qüvvələr mənsub olduqları dövlətin ərazi yurisdiksiyasından kənarında olduğu vaxt onlara hücum edildikdə öz xarakterinə görə müstəqil təcavüz aktına çevrilir.

«Qəbul edən dövlətlə bağlanmış saziş əsasında başqa dövlətin ərazisində yerləşən bir dövlətin sazişdə nəzərdə tutulmuş şərtləri pozmaqla silahlı qüvvə tətbiq etməsi və sazişin qüvvədə olan müddəti qurtardıqdan sonra bu cür ərazilərdə olmanın hər cür davam etdirilməsi» təcavüzün tərifi 3-cü maddəsinin e bəndində nəzərdə tutulmuş bir növüdür.

E bəndində nəzərdə tutulmuş vəziyyətin təcavüz aktı kimi qiymətləndirilməsi başqa dövlətin ərazisində silahlı qoşun saxlanması ləğvinə yönəlmiş müddədir. Dünyada sülhün təmini üçün başqa dövlətin ərazisində silahlı qüvvə saxlanmasının və hərbi baza yaradılmasının qadağan edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa dövlət ərazisində silahlı qüvvə saxlayan və ya hərbi baza yaradan dövlət bir qayda olaraq özünün hegemonluq siyasətini həyata keçirməyə, silahlı qoşunu saxladığı və ya hərbi baza yaratdığı dövlətdə və ya ətraf regionda özünün maraqlarını qoruyub saxlamağa cəhd edir. Ona görə hazırkı dövrdə başqa ərazilərdə yerləşən xarici hərbi bazaların ləğvi, bütün xarici qoşunların mənsub olduğu dövlətin sərhədləri çərçivəsinə qaytarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyanın Ermənistanla silah verməsi, onunla hərbi bazalar yaratmaq, birgə müdafiə barədə müqavilə bağlamaq və öz silahlı qüvvələrini Ermənistanla yerləşdirməsi təcavüzün tərifi müvafiq müddəsinin, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrin tələblərinə ziddir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviyada böhranın aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çernomırdini qəbul edərkən bu məsələlərlə əlaqədar demişdir: «Əvvəlki üç ildə Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi Ermənistanla bir milyard dollarlıq silah, döyüş sursatı, hərbi texnika göndərmişdir...Hərbi baza mövcuddur, indi genişləndirilir, oraya S-

raketləri, MIQ-29 təyyarələri göndərilir.»⁵² Rusiyanın Ermənistanı silahla təchiz etməsi, onun ərazisində hərbi baza yaratmasının doğurduğu nəticələrlə əlaqədar olaraq Heydər Əliyev göstərmişdir ki, «Ermənistan ərazisində böyük miqdarda müasir hərbi texnika və silahla təchiz olunmuş Rusiya hərbi bazalarının yerləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası üçün ciddi təhlükədir, - mövcud vəziyyəti mürəkkəbləşdirir və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılmasına kömək etmir.»⁵³

«Düzünə» və «yanakı» təcavüz terminləri şərti xarakter daşıyır. Düzünə təcavüz ilə yanakı təcavüzün fərqi ondadır ki, əgər düzünə təcavüz zamanı silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin subyektini kimi özünün nizami qüvvələri qismində dövlət çıxış edərsə, yanakı təcavüz zamanı dövlət silahlı bəndələr, muzdurlar və ya qeyri nizami hərbi birləşmələrdən gizli yolla istifadə edir. 3-cü maddənin g bəndində yanakı təcavüz: «başqa dövlətə qarşı yuxarıda sadalanan aktlara bərabər ciddi xarakter daşıyan silahlı qüvvə tətbiqi aktını həyata keçirən silahlı banda, qrup, qeyri-nizami qüvvələr və ya müddül əsgərlərin dövlət adından və ya dövlət tərəfindən göndərilməsi və ya dövlətin bu cür hərəkətlərdə mühüm iştirakı» kimi ifadə edilmişdir. Burada iki mühüm ünsür hökmən nəzərə alınmalıdır.

1) dövlətlə formal olaraq onun orqanı keyfiyyətinə malik olmayan silahlı qüvvələrin tətbiqi aktını həyata keçirən qeyri nizami birləşmələr arasında faktiki əlaqənin mövcud olması. Bu cür əlaqənin olmasını dövlətin qeyri-nizami birləşmələri göndərməsi və ya başqa dövlətin ərazisində birləşmənin fəaliyyətində mühüm iştirakı təsdiq edir.

2) təhlükəlilik və fəaliyyətin miqyasına görə silahlı qüvvələrin yanakı tətbiqinin düzünə silahlı təcavüz aktlarına bərabər tutulan müəyyən intensivlik dərəcəsinə malik olması. Bu fikir 3-cü maddənin g bəndində «başqa dövlətə qarşı yuxarıda sadalanan aktlara bərabər ciddi xarakter daşıyan silahlı qüvvə tətbiqi aktını həyata keçirən» sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin ilk vaxtlarında Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq silahlı hücum keçirmişdən əvvəl, məhz silahlı banda və dəstələr hazırlayıb Dağlıq Qarabağ ərazisinə ⁶⁰göndərməklə təcavüzü həyata keçirirdi.⁵⁴ Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən bu

61

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviya böhranının aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çernomırdini qəbul etmişdir. Azər baycan qəzeti. 21 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin MDB iştirakçısı olan ölkələrin Dövlət Başçıları Şurasının iclasında bəyanatı. Azərbaycan qəzeti. 3 aprel 1999-cu il.

⁵⁴ Нурани., Лскерханов С. Будет ли у нас собственное НАТО? // «Мнение» 2(2) декабрь 1977.с. 4-12.

hadisənin xüsusiyyəti ondadır ki, müdaxilə başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən deyil, silahlı qüvvələrə daxil olmayan hərbi dəstələr tərəfindən həyata keçirilir. Lakin bu həmin bandaların yaradıldığı və ərazisindən daxil olduqları dövləti məsuliyyətdən azad etmir. Çünki silahlı dəstələrin müdaxiləsi həmin dövlətin bilavasitə köməyi və himayəçiliyi olmadan baş verə bilməz. Təbii ki, bu cür təcavüzkar hərəkətlərin nəticəsində yaranan silahlı münaqişələrdə öz ərazilərindən silahlı dəstələrin digər dövlətin ərazisinə müdaxiləsinə yardım göstərən dövlət təcavüzkar hesab olunmalıdır.

Tərifin 3-cü maddəsinin f bəndinə əsasən başqa dövlətin sərəncamına verilmiş ərazisindən həmin dövlət tərəfindən üçüncü dövlətə qarşı təcavüz aktının törədilməsi üçün istifadə edilməsinə yol verilməsi ilə əlaqədar dövlətin fəaliyyəti (fəaliyyətsizliyi) təcavüz aktı hesab olunmalıdır. Mahiyyətinə görə tərifin bu bəndində təcavüzün əsas iştirakçısına ərazinin təqdim olunmasında ifadə olunan təcavüzdə iştirakçılığın konkret forması haqqında müddəə öz əksini tapmışdır.

Bu cür köməkçilik tərifdə təcavüz aktına bərabər tutulur. Bu isə təcavüz aktının doğurduğu bütün nəticələrin yaranmasına, o cümlədən, təcavüz qurbanının özünümüdafiəsinə imkan verir. Təcavüzün bu formasında ərazi təqdim edən dövlətin ondan təcavüz aktı törədilməsi üçün razılıq verib - verməməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu razılıq təcavüz aktının həyata keçirilməsinə maneçilik törədil məmərəsində də ifadə oluna bilər. Ərazisini təqdim edən dövlətin həmin ərazidən başqa dövlətə qarşı təcavüz aktı törədilməsinə razılıq verməsinə kifayət qədər sübut olmadıqda, ərazidən istifadə edən dövlətin tərifin 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan hərəkətlərdən birini törətməsi ərazisini təqdim edən dövlətin fəaliyyətinin təcavüz kimi qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz bu hal ərazisini təqdim edən dövlətin əməlinin təcavüz kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Tərifin 4-cü maddəsində göstərilir ki, 3-cü maddədə sadalananlar təcavüz aktlarının tam siyahısı deyildir. Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamə müddəalarına əsasən digər hərəkətləri də təcavüz kimi qiymətləndirə bilər. Buradan məlum olur ki, dövlətin 3-cü maddədə nəzərdə tutulmamış hərəkəti yalnız Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təcavüz kimi qiymətləndirilə bilər

Təcavüzün tərifinin 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, siyasi, iqtisadi, hərbi və başqa xarakterli heç bir düşüncə təcavüzə bəraət qazandırılması üçün əsas ola bilməz. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalının əsaslandırılması üçün istinad edilən hallardan biri də Dağlıq Qarabağ ətrafında yerləşən rayonların «Qarabağın təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün tutulmasıdır. İşğalçı qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasının qeyri- mümkünlüyündən danışırkən üzdənirəq «DQR prezidenti» Arkadi Qukasyan demişdir: «Tutduğumuz Azərbaycan rayonları Dağlıq Qarabağ ətrafında «təhlükəsizlik zolağı» yaratmışdır. Əgər gələcək nizamlaşmanın ümumi konturlarını cızmadan, keçid dövründə necə yaşayacağımız barədə razılığa gəlmədən bu ərazilərdən çıxsaq, siyasi konsepsiya əldə etmədən hərbi qüvvələrin balansının kəskin dəyişməsi baş verəcəkdir.»⁵⁵ Üzdənirəq respublikanın XIN-nin rəhbərliyi də bu mövqedən çıxış edir: «Azərbaycan rayonları vaxtilə Dağlıq Qarabağ ordusu tərəfindən bir məqsədlə - Dağlıq Qarabağ ətrafında təhlükəsizlik zolağı yaratmaq üçün tutulmuşdur. Təbii ki, biz bu əraziləri ancaq beynəlxalq tanınma statusunu da aid etdiyimiz beynəlxalq xarakterli dəqiq təminatlarla qaytara bilərik.»⁵⁶

Ermənistan tərəfindən təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün Azərbaycan ərazilərinin zəbt edilməsinin bildirilməsi təcavüzkar dövlət tərəfindən ərazilərin genişləndirilməsinə görə təcavüzkar kimi beynəlxalq məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün gətirilmiş bəhanədir. Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən bu cür bəhanələrin heç bir əsası yoxdur. Əgər beynəlxalq hüquq dövlətin Öz təhlükəsizliyini təmin etməsi üçün qonşu dövlətin ərazisinin zəbt edilməsinə yol versə idi, onda dövlətlər arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək mümkün olmayacaq, hər bir dövlət öz təhlükəsizliyini təmin etmək bəhanəsi ilə başqa dövlətin ərazisini zəbt etməyə çalışacaqdı. Ermənistanın özünün təcavüzkar siyasətini «öz təhlükəsizliyi haqqında» qayğı pərdəsi altında gizlətməyə çalışması əbəsdir. Çünki məhz Ermənistanın yeritdiyi siyasət nəticəsində Qafqaz regionunda münaqişəli vəziyyət yaranmışdır. Bu siyasət təkcə Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin baş verməsi ilə nəticələnmədi. Ermənistan tərəfindən başlanmış separatçı siyasət SSRİ-nin demək olar ki, hər tərəfində münaqişələri alovlandırdı. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, Qafqaz 11 ildən artıqdır ki, münaqişələrdən yaxa qurtara

⁵⁵ Без мира не будет земли // «Общая газета». 30 октября - 5 ноября 1997 г. |

⁵⁶ В Москве побывало руководство НКР // «Независимая газета». 18 октября 1977 г.

bilmir. «Çünki separatizm çox yoluxucu təzahürdür. Əgər separatçılar bir yerdə nəyəyə nail ola bilirsə, eynilə bu cür əhvalı-ruhiyyəli, eynilə bu cür niyyətli adamlar digər yerdə də baş qaldırırlar. Odur ki, separatizm barəsində Dünya Birliyində vahid mövqe olmalıdır.»⁵⁷

BMT nizamnaməsində beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq edilməsi və zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan edilməsinin nəzərdə tutulması, həmçinin təcavüzün tərifi onun müxtəlif formalarının müəyyənləşdirilməsi, təcavüzə görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması, beynəlxalq xarakterli həmin cinayətin qarşısının alınmasında hüquqi əsas kimi mühüm rol oynayır. «Təcavüzün tərifi əslində silahlı qüvvələrin qeyri-hüquqi tətbiqini nəzərdə tutmasına baxmayaraq, onun qəbul edilməsi beynəlxalq birlik tərəfindən təcavüzkar hərəkətlərin tövsif edilməsi və təcavüzkar ilə mübarizə aparılması üçün böyük əhəmiyyəti vardır.»⁵⁸

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistanın təcavüzkar siması beynəlxalq hüquq normaları prizmasından aydın görünür. Biz inanırıq ki, bu normaları həyata keçirilməsi mexanizmi işə düşəcək və təcavüzkar həmin normalar əsasında layiqli cəzasını alacaqdır.

4. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi

Müasir beynəlxalq hüquq beynəlxalq mübahisələrin ancaq sülh yolu ilə nizama salınmasını tələb edir. Bu prinsipin beynəlxalq hüquqda qəbul olunması müəyyən tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Qədim Roma hüquqşünası Mark Tuh Siseron dövlətlər arasında mübahisələrin həllinin müzakirələr və zor tətbiq edilməsi yolunu fərqləndirmiş, ikinci yolun vəhşilər üçün səciyyəvi olduğunu qeyd etmişdir. Məlumdur ki, müharibələr uzun müddət mübahisələrin həlli vasitələrindən biri olmuşdur. Lakin cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsi ön plana keçmişdir. Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli prinsipi tarixi inkişaf prosesində get-gedə təkmilləşdirilmiş və yeni məzmun kəsb

⁵⁷ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviya böhranının aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çetomirdini qəbul etmişdir. Azərbaycan qəzeti. 21 aprel 1999-cu il.

⁵⁸ Блищенко И. П., Шавров В. Ф. Теория и практика международного права США. М., 1985. с.77.

etmişdir. İlk dəfə 1883-cü ildə təşkil edilmiş Parlamentlərarası İttifaq beynəlxalq təşkilat kimi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

1889 və 1907-ci illərdə Haaqada keçirilmiş sülh konfranslarında beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli haqqında Konvensiya qəbul olunmuşdur. Konvensiya mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitələri ilə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərdə hərbi qüvvələrdən istifadə edilməsini də nəzərdə tuturdu. Konvensiyada münaqişə edən tərəflərin silaha əl atmazdan əvvəl imkan dərəcəsində sülh vasitələrindən istifadə etmələri tələb olunurdu.⁶⁰ «İmkan dərəcəsində sülh vasitələrindən istifadə edilməsi» münaqişə edən dövlətə istədiyi mərhələdə mübahisəni silahlı qüvvə tətbiq etməklə həll etməyə imkan yaradırdı.

Millətlər Cəmiyyətinin 1919-cu ildə qəbul olunmuş Statutunda da beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin dinc vasitələri ilə yanaşı müharibələr də qanuni vasitə hesab olunurdu.⁶¹

İlk dəfə 27 avqust 1928-ci ildə 63 dövlət tərəfindən imzalanmış Paris müqaviləsi beynəlxalq mübahisələrin müharibə vasitəsi ilə həllini qadağan etdi. Paris müqaviləsinə əsasən dövlətlər “aralarında baş vermiş mübahisə və münaqişələrin xarakter və mənşəyindən asılı olmayaraq onları nizama salınmasında ancaq sülh vasitələrindən istifadə etmək” barədə razılığa gəldilər.⁶²

Beləliklə, Paris müqaviləsində təcavüzkar müharibənin qadağan edilməsi və beynəlxalq mübahisələrin yalnız sülh yolu ilə həlli prinsipi beynəlxalq hüquqi təsbitini tapdı.

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi BMT Nizamnaməsində daha geniş məzmun kəsb etdi. Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən «beynəlxalq təşkilatın bütün üzvləri aralarındakı beynəlxalq mübahisələri sülh vasitələri ilə həll etməlidirlər ki, beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi və ədaləti təhlükəyə məruz qoymasınlar.»⁶³

Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuş beynəlxalq münasibətlərdə zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək prinsipi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi ilə sıx

⁶⁰ Международное публичное право. Сборник документов. М. 1996.Т.1. с. 414-415

⁶¹ Вах. Курс международного права. М. 1967. т. 2. с. 149-151.

⁶² Международное право в документах. М. 1982. с. 669.

⁶³ Устав ООН и Статут Международного Суда ООН 1993.С. 10.

bağlıdır. Bu prinsip dövlətlərin «qarşılıqlı münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı zor işlətməməyi və ya zor işlətməklə hədələməkdən çəkinməyi» tələb edir.⁷⁷

Q.I.Tunkinin fikrincə «bu prinsiplərin hər biri müəyyən mənada bir medalın iki tərəfidir. Əgər dövlətə başqa dövlətlərlə münasibətlərində zor tətbiq edilməsi qadağan edilirsə, təbii olaraq, dövlətlər arasında mübahisələr ancaq sülh yolu ilə həll edilə bilər. Digər tərəfdən mübahisələrin sülh yolu ilə həlli o deməkdir ki, onlarn nizamına salınmasında zor tətbiq edilə bilməz.»⁶⁴

E.A.Puşmin isə «zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə prinsipini beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin həyata keçirilməsinin hüquqi təminatı» kimi qiymətləndirir.⁶⁵

E.A.Puşminin mövqeyinə tərəfdar çıxmaqla belə hesab edirik ki, bu heç də beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən birinin digərindən üstünlüyü demək deyildir. Çünki beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş imperativ prinsipləri beynəlxalq hüququn əsas müddəalarını özündə əks etdirməklə biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, biri-birini tamamlayır, hər biri müstəqil fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Hərbi Tribunallar haqqında Nizamnamələrdə beynəlxalq mübahisələrin müharibə vasitəsi ilə həlli nəinki qeyri hüquqi hesab edilir, hətta hərbi və bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirilir.⁶⁶

Beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələmədən çəkinmək prinsipi silahlı hücumla məruz qalmış dövlətin özünü müdafiə hüququnu istisna etmir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən silah hücumla məruz qalan dövlət fərdi və kollektiv qaydada özünümüdafiə hüququna malikdir. Bu xüsusat Azərbaycan dövlətinin öz torpaqlarını silah gücünə geri qaytarması üçün hüquqi əsas yaradır. Lakin dövlətimizin sülhsevər xarici siyasət xətti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc vasitələrlə həllinə üstünlük verir.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin məzmunu 1970-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq hüququn prinsiplə haqqında

⁶⁴ Тункин Г.И. Теория международного права. М. 1970. с. 66.

⁶⁵ Пушмин Э.А. *Согласительная процедура* — средства разрешения международных споров. Калининград. 1973. с. 9.

⁶⁶ ^ждународное публичное право. *Сборник документов*. М. 1996. Т. 2. с. 101.

bəyannamədə və ATƏT-in 1975-ci il Helsinki Yekun aktında, 1982-ci ildə BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi «Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli haqqında» Manila Bəyannaməsi və 1988-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq mübahisə və vəziyyətlərin sülh yolu ilə aradan qaldırılması, qarşısının alınması və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında» bəyannamədə daha da genişləndirilmişdir.

Y.Osintsev və E.Turbin beynəlxalq münasibətlərin sülh yolu ilə nizama salınma prinsipinin normativ göstərişlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişlər ki, onun hüquqi əsasını aşağıdakı ünsürlər təşkil edir:

1. prinsipin hüquqi tələbinin məzmunu;
2. fəaliyyət sahəsi;
3. realizasiya mexanizmi;
4. mübahisələrin sülh yolu ilə nizama salınması və vəziyyətlərin yoluna qoyulması xarakteri.⁶⁷

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin hüquqi tələbi əvvəla, beynəlxalq münasibətlərdə zor və ya zor tətbiq etməklə hədələmənin qadağan olunmasında, beynəlxalq hüquq subyektlərinin arasında olan fikir ayrılıqlarını yalnız sülh yolu ilə həll etmək vəzifəsində öz ifadəsini tapmışdır. Helsinki Yekun Aktında göstərilir ki, «heç bir zor işlətmə, yaxud zor işlətməklə hədələmə dövlətlər arasında münaqişələri və ya münaqişə doğura biləcək məsələləri nizama salmaq vasitəsi kimi istifadə edilməyəcəkdir.»⁶⁸ Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə isə deyilir: «Hər bir dövlət beynəlxalq, o cümlədən ərazi və dövlət sərhədləri ilə bağlı mübahisələrin həlli vasitəsi kimi... zor tətbiq etməklə hədələmədən və onu tətbiq etməkdən çəkinməlidir.»⁶⁹

Beləliklə, müasir beynəlxalq hüquq mübahisələrin nizama salınmasında hər hansı qeyri sülh yolunu birmənalı olaraq rədd edir. Manila bəyannaməsində birbaşa göstərilir ki, «bütün dövlətlər aralarındakı beynəlxalq mübahisələri yalnız sülh vasitələri ilə həll etməlidirlər.»⁷⁰

Manila bəyannaməsində həmçinin göstərilir ki, mübahisənin mahiyyəti və ya sülh vasitələrinin tətbiqinin nəticə verməməsi mübahisə iştirakçılarının zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələməsinə bəraət qazandıra bilməz.⁷¹

⁶⁷Осинцев Ю., Турбин Э. Борьба СССР за совершенствование процесса мирного урегулирования споров. М. 1983. с. 23.

⁶⁸ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 76.

⁶⁹ Yəni o orada, s. 69.

⁷¹ Yəni o orada, s. 812.

⁷¹ Yəni o orada, s. 814.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin hüquqi tələbinin ikinci cəhəti onda özünü göstərir ki, sülh yolu ilə nizama salma tələbi beynəlxalq mübahisələrin predmeti, vaxtı, baş vermə yeri, beynəlxalq və regional sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün təhlükəliliyi və ciddiliyi dərəcəsindən asılı olmayaraq bütün mübahisələrə şamil edilir. Bu da onu göstərir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi də məhz sülh yolu ilə həll edilməlidir. Azərbaycan dövləti təcavüzkar hərəkətlərə meyilli deyil və beynəlxalq səviyyədə mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə tərəfdardır.

Azərbaycan dövlət başçısının nitq və çıxışlarında da dəfələrlə bu fikir səslənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT tribunasında Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət xəttini bəyan edərkən demişdir: «Azərbaycan Respublikasının mövqeyi həmişə əməli mövqə olmuşdur və sülhsevər xarakter daşıyır. Bizə vurulmuş bütün ziyanlara baxmayaraq, biz beynəlxalq hüquq, ədalət və humanizm əsasında erməni tərəfinə sülh təklif edirik.»⁷²

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin 3-cü hüquqi tələbi ondan ibarətdir ki, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipinə görə dövlətlər aralanndakı mübahisələri həll edilməmiş saxlaya bilməzlər. Bu onda ifadə olunur ki, tərəflər aralanndakı mübahisələri tez bir zamanda həll etməlidir. Digər tərəfdən isə dövlətlər aralarında olan mübahisəni həll etmək üçün seçdikləri sülh vasitələrinin köməyi ilə buna nail olmadıqda, onlar münaqişənin nizama salınmasının qarşılıqlı razılaşdırılmış dinc həlli yollarını axtarmaqda davam etməlidir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistan tərəfi hər dəfə müxtəlif bəhanələr gətirməklə mübahisələrin tez bir zamanda həll edilməsindən yaymır. Ermənistan münaqişənin nizama salınmasını ləngitməklə, qətiyyətlə təcavüzkar xətti davam etdirməklə nəyə arxalanır? Əgər Ermənistan belə hesab edirsə ki, azərbaycanlılar tədricən ərazilərinin işğalı ilə başsacaqlar, onda bu əbəsdir. Çünki azərbaycan xalqı öz ərazilərinin işğalı və ilhaqı ilə barışmayacaqdır. «Heç kəs unutmamalıdır ki, bizim qarşımızda müqəddəs vəzifə var: Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək, işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək və həmin torpaqlardan didərgin düşmüş soydaşlarımızı, vətəndaşlarımızı öz yerinə - yurduna qaytarmaq... Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bilməlidir ki, biz hər bir şeyə dözə bilirik,

⁷²Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. Bakı. 1996. Cild 1. s. 170.

ancaq torpaqlarımızın işğal altında qalmasına dözə bilmərik və dözməməliyik.»⁷³

Əgər Ermənistan gücünə, hərbi qüdrətinə arxayındırsa bu da əbəsdir. Artıq reallığa açıq gözlə baxmaq lazımdır. Zaman onlann xeyrinə işləmir. İldən-ilə Azərbaycan Ordusunun müdafiə qüdrəti artır, həm siyasi, həm də hərbi qüvvələr nisbəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişir. Ona görə də hazırkı dövrdə münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi Ermənistanın özünün xeyinə olardı. Bu vəziyyəti Ermənistanın sabiq prezidenti L.T.Petrosyan başa düşmüşdü. O, yazırdı: «Ermənistan və Qarabağ bu gün həmişəkindən daha güclüdür. Lakin münaqişə tənzimlənmədiyi halda artıq bir və ya bir neçə ildən sonra zəifləyəcəyik. Bu gün imtina etdiyimizi, gələcəkdə əl açıb istəməli olacağıq, lakin ala bilməyəcəyik.»⁷⁴

5

L.T.Petrosyan bu fikirlərini istefaya çıxandan sonra da İ təsdiqləmişdir: «Mən problemi necə həll etmək lazım olduğunu bilirdim və onu həll edirdim. Əmin edirəm ki, hazırkı hakimiyyət nə qədər çox vaxt itirirsə, bir o qədər Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması üçün manim seçdiyim variantın təkliflərinin heç olmasa yarısını almaq ehtimalı bir o qədər azalır.»⁷⁵

Bu həqiqəti artıq Ermənistanın hazırkı prezidenti Robert Koçaryan da dərk etməyə başlayıb: «Baxmayaraq ki, prezident «NATO-nun yeni strategiyasından bir o qədər də razı deyil» o, belə hesab edir ki, «bu hesablaşmalı olduğumuz reallıqdır.» Xüsusən o şəraitdə ki, Robert Koçaryanın fikrincə, beynəlxalq birlik Balkandaki münaqişəni nizama salandan sonra Qarabağ qarşıdurmasının həlli ilə daha yaxından məşğul olacaqdır.»⁷⁶

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin 4-cü hüquqi tələbi dövlətlərin onlar arasında münaqişəni dərinləşdirə biləcək j hərəkətlərdən çəkinməsində öz ifadəsini tapır. Yəni tərəflər onlar arasında mübahisəni kəskinləşdirən, onun nizama salınmasını j çətinləşdirən, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədə I biləcək hallardan çəkinməlidirlər. Lakin Ermənistan tərəfi bu

⁷³Heydər Əliyev: Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, xalqımızın milli azadlığının j qorunması naminə hamını birliyə, həmrəyliyə dəvət edirəm. - «Azərbaycan qəzeti». 7 1 avqust 1996-cı il.

⁴² Levon Ter-Petrosyan: «Müharibə, yoxsa sülh». «Azadlıq». 12 noyabr 1997-ci il.

⁸Тер-Петросян - в кулуарах// «Московские новости». № 10.16-22 март 1999 г.

⁷⁶ После Косово наступит черед Карабаха. В Ереване стало меньше денег из России // «Независимая газета». 08 мая 1999 г.

müddəanın tələblərini də pozmuşdur. Dəfələrlə danışıqların gedişi prosesində Ermənistan tərəfindən Azərbaycana silahlı hücumlar edilərək Azərbaycan əraziləri zəbt olunmuş və danışıqlar, onların nəticələri heçə endirilmişdir.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin zəruri ünsürlərindən biri də onun fəaliyyət sahəsi, yəni nizama salma predmetidir.

Beynəlxalq münaqişələrin qarşısının alınması və onların aradan qaldırılması ilə əlaqədar olan problemlərin kompleksi çərçivəsində biri- biri ilə müəyyən münasibətdə olan siyasi və hüquqi anlayışlar yaranmışdır. Lakin həm beynəlxalq hüquqi doktrinada, həm də təcrübədə bu anlayışların məzmunu və onların biri-biri ilə münasibəti müxtəlif fikir ayrılıqları doğurmuşdur. Dövlətlər arasında beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən ziddiyyətlər siyasi ədəbiyyatda «beynəlxalq münaqişə», «beynəlxalq böhran», «silahlı münaqişə», «dövlətdaxili münaqişə», «etnik münaqişə» və sair, beynəlxalq hüquqda isə «beynəlxalq mübahisə» və «beynəlxalq vəziyyət» anlayışı ilə ifadə olunur.⁷⁷

Beynəlxalq hüquqda «mübahisə» anlayışı müxtəlif cür izah edilmişdir. 1924-cü ildə Beynəlxalq Məhkəmənin Daimi Palatası Yunanıstanın Böyük Britaniyaya qarşı işinə baxarkən bu anlayışa belə tərif vermişdir: «mübahisə hər hansı hüquq norması və ya faktı barədə fikir ayrılığı, iki şəxs arasında hüquqi fikirlərin münaqişəsidir.»⁷⁸

H.Kelsenə görə «mübahisə bir dövlətin başqa dövlətə iddia təqdim etdiyi və digər dövlətin həmin iddianı rədd etdiyi vaxt mövcud olur.»⁷⁹

Altıcildlik beynəlxalq hüquq kursunun müəlliflərinin fikrinə görə beynəlxalq mübahisə dedikdə bu və ya digər dövlətlər (iki və ya daha çox) arasındakı münasibətlərdə nizama salınmamış məsələlərin olması, onlar arasında beynəlxalq həyatın müxtəlif məsələləri üzrə ixtilaf (çəkişmə), fikir ayrılığı, həmçinin beynəlxalq müqavilələrin, sazişlərin və başqa aktların tövsifində ziddiyyətin mövcudluğu başa düşülür.⁸⁰

V.F.Şavrov isə belə hesab edir ki, «beynəlxalq mübahisə beynəlxalq hüququn iki və ya daha artıq subyekt arasında yaranmış özünəməxsus

bağlı bölmələrdə istifadə olunur. Бах: Международное право. М. 1998. 344-368; Гассер Х.П. Международное гуманитарное право. М. 1995.

⁷⁸ «The Permanent Court of International Justice», Ser. A,N 2, p.H.

⁷⁹ Kelsen H. The Law of the United Nations. London, 1951. p. 360.

⁸⁰ Курс международного права в шести томах, т. 2. М. 1967. с. 156-157.

siyasi-hüquqi münasibətdir və bu münasibət çərçivəsində mövcud olan ziddiyyətləri əks etdirir.»⁸¹

«Vəziyyət» isə «mübahisə»dən daha geniş anlayış kimi qəbul edilir. Vəziyyət dövlətlərin maraqlarının toqquşması kimi müəyyənləşdirilir. Bu zaman o özündə dövlətlərin biri-birinə iddia təqdim etməsini ehtiva edə və etməyə də bilər. H. Kelsen göstərirdi ki, «hər bir mübahisə vəziyyət olduğu halda, hər bir vəziyyət mübahisə olmadığı üçün mübahisə və digər vəziyyətdən danışmaq daha doğru olardı.»⁸²

Alman hüquqşünası Q. Dam da eyni fikrə tərəfdar çıxır: «Vəziyyət sülh yolu ilə nizamasalmanı tələb edən mübahisəyə çevrilməyə də bilər.»⁸³

Sovet dövrünün beynəlxalq hüquqşünasları da vəziyyət anlayışını mübahisədən daha geniş anlayış kimi qəbul edirdilər: «Hər bir mübahisə vəziyyət yaradır, lakin hər bir vəziyyət mübahisə deyildir. Vəziyyət mübahisə yarada da, mübahisə ilə nəticələnməyə də bilər.»⁸⁴

Bir çox hüquqşünaslar belə hesab edir ki, mübahisəyə nisbətən vəziyyət anlayışı daha qeyri-müəyyəndir.⁸⁵

E.A.Puşmin bu iki anlayışın fərq və qarşılıqlı əlaqəsini belə izah edir: «beynəlxalq mübahisə iki və daha artıq dövlətin müqavilə və müxtəlif beynəlxalq problemləri fərqli tövsif etməsi ilə əlaqədar onlar arasında mövcud olan nizama salınmamış konkret məsələlər barədə qarşılıqlı iddialandır... Vəziyyət isə dövlətlərin hökmən konkret mübahisə predmeti ilə əlaqədar olmayan əks maraqlarının toqquşması nəticəsində yaranmış şəraitlərin məcmusu kimi qiymətləndirilə bilər. Vəziyyətdə formal mənada mübahisə hələ mövcud deyil, lakin vəziyyətin mübahisə doğura biləcəyi üçün obyektiv şərait vardır.»⁸⁶

Yan Azud «mübahisə» və «vəziyyət» anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinə toxunaraq yazır: «Mübahisə və vəziyyət arasındakı fərq təxminən bu cür izah edilə bilər: hər hansı bir mübahisə vəziyyətdən doğur və hər hansı mübahisə yeni vəziyyət yarada bilər. Vəziyyət

⁸⁹

⁹⁰

⁹¹

⁹²

⁹³

Международное право. М. 1998. с. 286.

Kelsen H. The Law of the United Nations. London. 1951. p. 360.

Dahm G. Volkerrecht, Bd.2, Stuttgart, 1961, s. 365.

Курс международного права в шести томах, т. 2. М. 1967, с.157.

Вах: N. Bentwich and A. Martin. A Commentary on the Charter of the United Nations, p. 80; L. Goodzich and E

Hambro. Op cit., p. 60-61, 138-139; H. Keisen. The Law of the United Nations. London, p. 360.

Пушмин Э. А. Мирные средства разрешения международных споров. М. 1974. с. 12- 13.

hökmən mübahisəyə səbəb olmaya da bilər, o birbaşa sülhün pozulması ilə nəticələnə bilər.» Daha sonra o qeyd edir ki, biz təcrübədə tez-tez bu anlayışların biri-birinə qarşı olduğunu şahidi oluruq.⁸⁷

BMT Nizamnaməsində münaqişəli münasibətlərin təsnifi üçün də mübahisə və vəziyyət anlayışlarından istifadə olunur. Lakin Nizamnamədə həmin anlayışlardan heç birinə tərif verilmir və məzmunu açılmır. Nizamnamənin müxtəlif maddələrində mübahisə və vəziyyət anlayışları yanaşı ya da ayrı-ayrılıqda işlədilmişdir. Onları üç qrupa ayırmaq olar:

1) ancaq «mübahisə» sözü işlədilən maddələr (mad. 2, bənd 3; mad. 27, bənd 3; mad. 33, bənd 1 və 2; mad. 35, bənd 2; mad. 37, bənd 1; mad. 38; mad. 52, bənd 2 və 3; mad 95).

2) ancaq «vəziyyət» sözü daxil olan maddələr (mad.11, bənd 3; mad. 14; mad. 40).

3) «mübahisə və ya vəziyyət» sözü daxil edilən maddələr (mad.1, bənd 1; mad. 12, bənd 1; mad. 34; mad. 35, bənd 1; mad. 36, bənd 1).

Lakin Nizamnamənin həmin anlayışları nəzərdə tutan maddələrinin məzmunu ilə yaxından tanış olduqda aydın olur ki, bir çox hallarda maddədə vəziyyət anlayışı işlədilməsinə baxmayaraq, orada nəzərdə tutulan müddəalar eyni zamanda mübahisələrə də şamil edilir və ya əksinə. Nizamnamədə elə maddələr vardır ki, həmin anlayışlar üçün müxtəlif hüquqi status müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri öz mübahisələrini sülh vasitələri ilə həll etməlidirlər. Lakin bu maddədə nəzərdə tutulmuş həmin müddəanın beynəlxalq vəziyyətlərə şamil olunmaması ilə razılaşmaq olmaz. Yaxud Nizamnamənin 33-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən davam etməsi sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən hər hansı mübahisədə iştirak edən tərəflər mübahisəni hər şeydən əvvəl bu maddədə nəzərdə tutulmuş vasitələrlə həll etməlidirlər. Lakin bu öhdəlik təkcə mübahisələrə deyil, eyni zamanda vəziyyətlərə də şamil olunmalıdır. Nizamnamənin 33-cü maddəsinin 2-ci bəndinin məzmununda da bu öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Təhlükəsizlik Şurası dövlətlərdən təkcə mübahisələrin deyil, vəziyyətlərin də sülh yolu ilə həll olunmasını tələb etməlidir. Bu barədə, V.F.Şavrov haqq olaraq qeyd edir ki, şübhəsiz

⁸⁷ Azud J. The Peaceful Settlement of Disputes and the United Nations. Bratislava, 1970, p.

beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi bütün beynəlxalq mübahisə və vəziyyətə şamil edilir.⁸⁸

Nizamnamənin Baş Məclisin səlahiyyətindən bəhs edən maddə- lərində də bu fikir özünü aydın göstərir. Belə ki, Nizamnamənin 11-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən Baş Məclis beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qorxu törədən vəziyyətə Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini cəlb edə bilər. 14-cü maddəyə əsasən isə Baş Məclis «millətlər arasında ümumi rifahı və dostluq münasibətlərini poza biləcək hər hansı vəziyyətin mənşəyindən asılı olmayaraq, sülh yolu ilə həll edilməsi» üçün tövsiyələr vermək səlahiyyətinə malikdir. Sözsüz ki, hər iki halda işlədilən «vəziyyət» anlayışı eyni zamanda «mübahisə»ni də əhatə edir. H. Kelsen də bu fikirlərlə şərik çıxaraq göstərir ki, «Nizamnamədə bəzən vəziyyətdən danışılır və bu sözlə mübahisə də əhatə olunur.»⁸⁹

D.B.Levin BMT Nizamnaməsinin «mübahisə» və «vəziyyət» anlayışlarını tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Nizamnamə onların fərqləndirilməsi üçün müəyyən meyarlar nəzərdə tutmamışdır.⁹⁰

Nizamnamənin 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq Təhlükəsizlik Şurası hər hansı mübahisə və ya beynəlxalq qarşıdurmaya və ya mübahisəyə səbəb ola biləcək vəziyyəti, onların beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədə biləcəyini müəyyənləşdirmək məqsədilə tədqiq etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu maddədə işlədilən «beynəlxalq qarşıdurmaya və ya mübahisəyə səbəb ola biləcək vəziyyət» ifadəsi onu göstərir ki, vəziyyət mübahisədən fərqli anlayışdır, lakin bu fərqi nədən ibarət olması maddənin məzmunundan aydınlaşmır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Nizamnamədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişəni mübahisə və ya vəziyyət kimi tövsif etməsinin hüquqi nəticələri eyni deyildir. Belə ki, Nizamnamənin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən mübahisədə tərəf olan Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü qərannı qəbul edilməsi zamanı səsvermədə iştirak etməməlidir. Bu müddəə vəziyyətlərə şamil edilmir. Nizamnamənin 36- cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən Təhlükəsizlik Şurası həm mübahisə, həm də vəziyyətin nizama salma metod və prosedurasını tövsiyə edə bilər. 37-ci və 38-ci maddələrə müvafiq olaraq Təhlükəsizlik Şurası

⁸⁸ Международное право. М. 1998. с. 287.

⁸⁹ Kelsen H The Law of the United Nations. London, 1951, p. 361.

⁹⁰ Левин Д.Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М. 1977. с. 59.

tərəflərə mübahisənin həll edilməsi şərtlərini tövsiyə edə bilər, lakin bu vəziyyətə şamil edilmir."

Nizamnamənin 36-cı maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən vəziyyətə aid işlər deyil, ancaq mübahisə barədə işlər BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə verilə bilər.

Göstərilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, «mübahisə» və «vəziyyət» üçün ümumi cəhət dövlətlərin maraqlarının toqquşması nəticəsində beynəlxalq qarşıdurmanın yaranmasıdır. Bu anlayışlar arasında fərqli cəhət isə ondan ibarətdir ki, mübahisə zamanı bir dövlət başqa bir dövlətə qarşı iddia verir digər dövlət isə bu iddianı rədd edir və ya onu qismən qəbul edir. Vəziyyətdə isə dövlətlərin mənafeələrinin toqquşması qarşıdurma yaratsa da onları biri-birinə qarşı iddia verməsi tələb olunmur. Bir dövlətin başqa dövlətin sərhədinə qoşunlarını cəmləşdirməsi və yaxud bir dövlət daxilində başqa dövlətin mənafeəsinə toxunan aparteid, ayrı-seçkilik siyasətinin həyata keçirilməsi buna ən sadə misal ola bilər.

BMT Nizamnaməsində mübahisə və vəziyyətin iki növü fərqləndirilir: davam etməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən mübahisə və vəziyyət və davam etməsi bu cür qorxu törətməyən mübahisə və vəziyyət. Sözsüz ki, BMT-nin məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən ilk növbədə beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən beynəlxalq mübahisə və vəziyyətlərin nizama salınması zəruridir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməyən beynəlxalq mübahisə və vəziyyətin nizama salınması vacib deyildir. Məhz, elə BMT-nin məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən dövlətlər arasında mehriban münasibətlər və əməkdaşlığın qorunması üçün onlar arasında hər cür mübahisə və vəziyyət nizama salınmalıdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən mübahisə və ya vəziyyət hesab olunması barədə fikrimizi qeyd etməmişdən əvvəl beynəlxalq təcrübədə rast gəlinmiş bir neçə fakt üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik.

1947-1965-ci illərdə Kəşmirə görə Hindistan-Pakistan silahlı münaqişəsi 1947-ci ilin oktyabr ayında Pakistandan puştun qəbiləsinin

⁹⁹ Вах: Крылов С. Б. История создания Организации Объединенных Наций, с. 194; Azud J. The Peaceful Settlement of Disputes and the United Nations. Bratislava. 1970. p.

Kəşmirə daxil olması ilə vəziyyət kimi başlandı.⁹¹ Lakin sonradan bu vəziyyət iki dövlət Hindistan və Pakistanın Kəşmirə iddiası ilə əlaqədar mübahisəyə çevrildi.⁹²

1971-ci il Hindistan - Pakistan münaqişəsini də vəziyyət kimi qiymətləndirmək olar. Pakistan hökumətinin Şərqi Pakistanda repressiyası nəticəsində milyonlarla qaçqın Hindistanın ətraf əyalətlərinə yayıldı. Bu iki dövlətin sərhədində kəskin gərginlik yaratdı və sonradan Hindistanla Pakistan arasında müharibəyə səbəb oldu. Hərbi münaqişə Hindistanla Pakistanın bir-birinə qarşılıqlı iddiası olmadan başlanmışdı.⁹³

Ermənistanın Azərbaycanca məxsus əraziləri işğal etdiyi bir şəraitdə Rusiyanın yardımı ilə Ermənistanın hərbişdirilməsinin gücləndirilməsi, onun ərazisinə ən müasir hərbi texnika yerləşdirilməsi beynəlxalq vəziyyətin gərginləşdirilməsinə real misaldır. Bu fakt Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 26 mart 1999-cu il tarixli bəyanatında da öz əksini tapmışdır. Bəyanatda göstərilir ki, «Azərbaycana təcavüz etmiş, ərazimizin 20 faizdən çoxunu işğal altında saxlayan Ermənistanla Rusiyanın hərbi siyasi ittifaqı Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin daha da genişlənmə bilməsi ilə bağlı Azərbaycan tərəfində ciddi təşviş doğurur. Rusiyanın yardımı ilə Ermənistanın hərbişdirilməsinin genişləndirilməsi, onun ərazisində ən müasir hərbi texnika yerləşdirilməsi, Rusiya ilə Ermənistan hərbi əməkdaşlığının miqyasının xeyli genişlənməsi Azərbaycan tərəfinin dərin narahatlığına səbəb olur, bölgədə vəziyyətin sabitliyini pozur, qüvvələr nisbətini Ermənistanın xeyrinə xeyli dəyişməsinə gətirib çıxarır.»⁹⁴

Bu fakt Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin MDB iştirakçısı olan ölkələrin Dövlət Başçıları Şurasının iclasındakı bəyanatında da öz əksini tapmışdır: «Ermənistan ərazisində böyük miqdarda müasir hərbi texnika və silahla təchiz olunmuş Rusiya hərbi bazalarının yerləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası üçün ciddi

⁹¹ Международные отношения после второй мировой войны, т. 1. М. 1962. с. 221-222.

⁹² Уено огада, с.223-226.

⁹³ Вах: Блищенко И. П. Прецеденты в международном праве. М. с. 50-58.

⁹⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin bəyanatı. Azərbaycan qəzeti. 31 mart 1999- cu il.

təhlükədir, mövcud vəziyyəti mürəkkəbləşdirir və Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılmasına kömək etmir.»⁹⁵

D.B.Levinin belə bir fikri ilə şərik ki, elə beynəlxalq münaqişələr ola bilər ki, onların mübahisə və ya vəziyyətə aid edilməsinin aydınlaşdırılması çətin olacaqdır.⁹⁶ Bu bir tərəfdən də onunla bağlıdır ki, dövlətlər çox vaxt özlərinin təcavüzkarlıq fəaliyyətini pərdələmək məqsədilə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin pozulmasına səbəb olan hərəkətlərinə başqa don geyindirilər.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə başlanması artıq sübuta ehtiyacı olmayan faktdır. Lakin Ermənistan öz məqsədini pərdələməklə həyata keçirdiyinə görə birbaşa ərazi iddiaları ilə çıxış etmir. Uzun illərdən bəri Azərbaycan ərazilərinin ələ keçirilməsinə yönəlmiş planın ilkin mərhələsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə dədə-baba torpaqlarından qovulması Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə və bölgədə beynəlxalq vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb oldu. Beləliklə münaqişə ilk vaxtlarda beynəlxalq vəziyyət kimi meydana çıxdı. Getdikcə Ermənistanın ərazi iddiaları özünü açıq büruzə verməyə başladı. Bu özünün rəsmi ifadəsini Ermənistan SSR Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək barədə qərarında tapdı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sonrakı inkişafı Ermənistanın Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunu işğal etməsi ilə nəticələndi. Məlumdur ki, Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir. 30 aprel 1993-cü il 822 sayılı və 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 sayılı qətnamələrdə «vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi» qeyd olunmuş 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı qətnamələrdə isə vəziyyətin gərginləşdirilməsindən narahatçılıq hissi ifadə olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, həmin qətnamələrdə münaqişənin beynəlxalq mübahisə kimi qiymətləndirilməməsinə səbəb BMT-nin münaqişədə Ermənistanı tərəf kimi tanımaqdan çəkinməsi ilə bağlı olmuşdur. Münaqişənin mübahisə kimi qiymətləndirilməsi hökmən mübahisədə

⁹⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin MDB iştirakçısı olan ölkələrin Dövlət başçıları Şurasının iclasında bəyanatı. Azərbaycan qəzeti. 3 aprel 1999-cu il.

⁹⁶ Левин Д. Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М. 1977. с. 62-

iştirak edən tərəflərin tanınması, onların biri-birinə qarşı iddiaları ilə bağlıdır.

Hazırda münaqişənin Azərbaycana məxsus Dağlıq Qarabağ ərazisinə Ermənistanın iddiaları bağlı olması rəsmi elan edilməsə də danılmazdır. Bu cəhətdən həmin münaqişə Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisə kimi qiymətləndirilməlidir. Baxmayaraq ki münaqişənin mübahisə və ya vəziyyət adlandırılması deyil, sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi cəhəti BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən daha əməli tədbirlər görülməsi üçün əsas verir.

BMT Nizamnaməsində mübahisələrin müxtəlif formaları və onların nizamasılmasının müəyyən proseduraları nəzərdə tutulmuşdur; Məsələn 33-cü maddədə «davam etməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaradan mübahisələr», 2-ci maddənin 3-cü bəndində «beynəlxalq mübahisələr», 38-ci maddədə «hər hansı mübahisə», 52-ci maddənin 2 və 3-cü bəndlərində «yerli mübahisə», 36-cı maddənin 3-cü bəndində «hüquqi xarakterli mübahisələr» nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq mübahisələrin tövsifi zamanı yerli mübahisələrə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 52-ci maddəsinə müvafiq olaraq Təşkilatın regional saziş bağlamış və ya regional orqan yaratmış üzvləri aralardakı mübahisə Təhlükəsizlik Şurasına verilənə kimi həmin mübahisənin regional saziş və regional orqanlar vasitəsi ilə həlli üçün əlindən gələni etməlidirlər. V.K.Sobakin belə hesab edir ki, əgər mübahisə beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaradırsa, o yerli mübahisə kimi qiymətləndirilə bilməz. Yerli mübahisə üçün xarakterik əlamət kimi o, iki cəhəti: birinci mübahisədə tərəf olan dövlətlərin bir regionda yerləşməsinə, ikincisi isə mübahisənin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməməsinə zəruri hesab edir.⁹⁷ Hər hansı mübahisənin regional saziş və orqan çərçivəsində həll edilməsi heç də həmin mübahisənin BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətindən kənar qalması demək deyildir. Çünki Nizamnamənin 34-cü maddəsinə əsasən Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən hər hansı vəziyyət və mübahisəni öz icraatına qəbul etmək səlahiyyəti vardır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibətdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, həmin mübahisə məhz Ermənistan və Azərbaycan dövlətlərinin razılığı ilə nizama salınmaq üçün ATƏT çərçivəsinə verilmişdir.

⁹⁷ Собакин В.К. Коллективная безопасность - гарантия мирного сосуществования М 1962. с. 344.

Münaqişənin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi faktı isə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrdə öz əksini tapmışdır.

BMT Nizamnaməsində hüquqi və siyasi mübahisə arasında dəqiq fərqlər müəyyənləşdirilməmişdir. Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 36- cı maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin yurisdiksiyasına müqavilələrin tövsifi, beynəlxalq hüququn hər hansı məsələsi, əgər müəyyən olunarsa özündə beynəlxalq öhdəliyin pozulmasını ifadə edən faktın mövcudluğu, beynəlxalq öhdəliklərin pozulmasına görə Ödənilməli olan ziyanın xarakter və miqdarı barədə mübahisələr aid edilir. Beynəlxalq mübahisələrin hüquqi və siyasi mübahisələrə ayrılması ilə əlaqədar A.M.Ladıcenski və A.M.Blişenkonun belə bir fikri ilə razılaşıyıq ki, hər hansı bir siyasi mübahisə dövlətlər tərəfindən müəyyən beynəlxalq hüquqi çərçivədə həll olunmalıdır, eyni zamanda hər hansı bir hüquqi mübahisə bu və ya digər dərəcədə siyasi xarakter daşıyır. «Dövlətlər arasında hər hansı bir mübahisə həm hüquqi, həm də siyasi xarakter daşıyır.»⁹⁸ Beynəlxalq hüquq nöqtəyindən bir müddəə unudulmamalıdır ki, mübahisə və vəziyyətin növ və xarakterindən asılı olmayaraq, onlann hamısı ancaq sülh vasitəsi ilə həll olunmalıdır.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin ayrılmaz tərkib hissəsindən biri də mübahisələrin beynəlxalq hüquq və ədalətlik prinsipi əsasında həll edilməsidir. Bu tələb BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində öz ifadəsini tapmışdır. Həmin müddəaya əsasən beynəlxalq mübahisələr nizama salınarkən beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, universal müqavilə və adət hüquq normaları, həmçinin regional və ikitərəfli müqavilə və adət normaları tətbiq edilməlidir. Beynəlxalq mübahisələri təkcə beynəlxalq hüquq əsasında deyil, həm də əxlaq və ədalətlik normalarına müvafiq surətdə nizama salmaq tələbi dövlətlərarası mübahisə və fikir ayrılıqların nizama salınması üçün geniş imkanlar açır. Dövlətlərarası münasibətlərdə mübahisəli məsələlərin həllində ədalətlik (*bone fides*) sülhün, dövlətlər və xalqlar arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin qorunması mənafeyindən çıxış edərək hər iki tərəfin qarşılıqlı müqabil qərarlar hazırlamasına cəhd etməsində öz ifadəsini tapır.

⁹⁸ Ладыженский АМ, Блищенко И.П. Мирные средства, разрешения споров между государствами. М. 1962. с.25.

Ədalətlik başqa dövlətlərlə münasibətlərdə əxlaq və hüququn ümumqəbul olunmuş normalanna müvafiq qaydada münasibətlərin qurulmasını, beynəlxalq münasibətlərin mövcud sistemindən sui- istifadə etməməni, başqa dövlətlərin ədalətli mənafeyinə xələl gətirilməməsini, mübahisələrin nizama salınmasında bütün dövlətlərin fərdi və ümumi maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir.

Sülh və ədalətlik biri-biri ilə əlaqədardır. Sülh ədalətliyi təmin edir. Həmçinin ancaq ədalətli qərar sülhü təmin edə bilər. Yalnız ədalətli sülh möhkəm ola bilər. Tanxən məlumdur ki, ədalətsiz qərarlar özündə gələcək toqquşmalar üçün zəmin yaradır.

Müasir şəraitdə sülhün təmini ancaq mövcud mübahisələrin həllini deyil, onların yaranmasının qarşısının alınmasını, münaqişələrin profilaktikasını da nəzərdə tutur. Münaqişələrin qarşısının alınması bir qayda olaraq onun sonrakı nizama salınmasından daha az səy və qüvvə tələb edir. BMT-nin bu sahədə rolu böyükdür. B.B.Qali bu barədə yazırdı: «Sülhü təmin etmək üçün geniş cəbhədə hərəkət etmək, yaranan münaqişənin ilk təzahürlərindən başlayaraq, hərbi əməliyyatlar qurtardıqdan sonra cəmiyyətin dirçəlməsi üçün uzunmüddətli və intensiv iş aparmağadək fəaliyyət göstərmək zəruridir. Bu istiqamətdə bütün tədbirlər üzvi şəkildə biri-birinə bağlıdır:

- mübahisələrin qarşısının alınmasına və artıq yaranmış münaqişələrin məhdudlaşdırılmasına doğru yönəlmiş qabaqlayıcı diplomatiya;
- sülhü qoruyub saxlamağa yönəlmiş tədbirlər və onu möhkəmlətmək üçün görülən hər cür səyləri müdafiə etmək məqsədilə müəyyən bölgələrdə iştirak;
- münaqişə qurtardıqdan sonra sülhün təmin edilməsi.»¹⁰⁸

«Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən mübahisə və vəziyyətin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədə fəaliyyəti haqqında» Bəyannamədə mübahisə və təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına görə dövlətlərin məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Dövlətlər elə davranmalıdırlar ki, münasibətlərində mübahisə və təhlükəli vəziyyətlərin yaranması və ya dərinləşməsinin qarşısını alsınlar. Bu məqsədlə ilk növbədə beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklər ədalətlə yerinə yetirilməlidir.

108 Regional münaqişələr bütün dünyada sülh üçün təhlükədir. Azərbaycan qəzeti. 30 aprel

Mübahisələrin sülh yofu ilə həlli prinsipinin əsas ünsürlərindən birini də onun imperativ tələblərinin müəyyən realizasiya mexanizminə malik olması təşkil edir. Bu hər şeydən əvvəl onda öz ifadəsini tapır ki, BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə xələl gətirə bilən hər hansı bir mübahisəni tərəflər danışıqlar, tədqiqatlar, vasitəçilik, barışıq, arbitraj, məhkəmə baxışı, regional sazişlər və orqanlar vasitəsi ilə və ya özlərinin seçdikləri digər sülh vasitələri ilə həll etməlidirlər.

Danışıqlar mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin ən sərfəli, çevik, effektiv və prosedura qaydalanna görə ən asan vasitəsidir. Bu onunla izah edilir ki, danışıqlarda münaqişədə olan tərəflərin özləri iştirak edir. Bu zaman onlar biri - birinin iddia və tələbləri ilə daha yaxından tanış ola bilirlər. Bundan əlavə birbaşa danışıqlar prosesində tərəflərin razılığa gəlmələri üçün heç bir kənar təsir olmur. Yəni üçüncü tərəfin (məsələn, vasitəçinin) münaqişənin öz mənafeyinə uyğun həll olunmasına yönəlmiş təsiri istisna olunur. Birbaşa danışıqlar mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin prosedura qaydalannı asanlaşdırır. Belə ki, danışıqlar prosesində tərəflər mövqelərini biri-birinə çatdırır, mövqelərin uyğunlaşdırılması, razılaşdırılması üçün əlavə vaxt itkisinə yol verilmir. Bəzi məsələlərin həllində qarşılıqlı izah və güzəştə getmə yolu ilə daha tez kompromis variantın əldə edilməsi reallaşır. Nəhayət, danışıqlar mübahisələrin dinc yolla həllinin elə bir vasitəsidir ki, bütün digər dinc vasitələrdə prosesin həm əvvəlində, həm də sonunda ona müraciət olunur. Yəni tədqiqat, razılaşdırma komissiyalarınm yaradılmasında, vasitəçilik, mübahisələrin regional təşkilatlarda həlli prosesində danışıqlardan istifadə olunur.

Danışıqların mübahisələrin dinc yolla həllinin ən sərfəli vasitəsi olmasının beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında əksər müəlliflər təsdiq edirlər.¹⁰⁹

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması prosesində dəfələrlə danışıqlardan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Ermənistan Respublikasının Prezidenti L.Ter-Petrosyan ilə müxtəlif yerlərdə keçirdiyi danışıqlar 1994-cü ilin may ayının 8-də atəşkəsin əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır. Danışıqların sonrakı mərhələlərində münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilməsinə baxmayaraq,

¹⁰⁹ Вах: Левин Д. Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М. 1977. с. 86-93.; Пушмин Э.А. Посредничество в международном праве. М. 1970. с. 9-14.

Ermənistanda hakimiyyətin dəyişilməsi prosesin başa çatdırılmasında! yeni maneələr meydana çıxartdı. Buna baxmayaraq Ermənistan^ Azərbaycan münaqişəsini nizama salmaq sahəsində dövlət başçıları! arasında danışıqlar davam etdirilir.

Ermənistanın sabiq prezidenti L.T.Petrosyan münaqişənin nizama salınması problemlərindən danışarkən «mən məsələnin həm paket, həm də mərhələli həllini «real variantlar» hesab edirəm, müharibə istisna olunmalıdır. Deməli Qarabağ məsələsi müstəsna olanıq dinc danışıqlar vasitəsi ilə həll edilməlidir.» «Qarabağ məsələsinin həllinin yeganə; vasitəsi qarşılıqlı güzəştlərdir»⁹⁹- deyirdisə, Ermənistanın hazırkı' rəhbərliyi münaqişənin nizama salınması prosesində beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğun gəlməyən təkliflər irəli sürürlər. Belə ki, Ermənistanın xarici işlər naziri Vardan Oskanyan «Azadlıq» radiosu müxbirinə verdiyi müsahibəsində demişdi: «Qarabağ məsələsində dəyişikliklər hökmən olacaqdır...Ümumiyyətlə, mən deyə bilərəm ki, bu məsələdə bizim əsas prinsiplərimiz nizama salmanın «hərtərəfliliyi» və heç bir ilkin şərt qoyulmamasıdır.»¹⁰⁰ Ermənistanın nizama salmanın ilkin şərtini qəbul etməməsi isə işğal olunmuş ərazilərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin çıxarılmamış birbaşa danışıqların aparılmasını nəzərdə tutur.

Aydındır ki, Ermənistan Azərbaycana münaqişənin elə «sülh yolu ilə nizama salınması» prosesini təklif edir ki, bu zaman Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmamış Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa danışıqlara başlanılsın. Heç şübhəsiz ki, bununla da Ermənistan danışıqlar prosesində «işğal olunmuş ərazi» amilindən istifadə etməklə Azərbaycana təzyiq etməyə çalışır. Ermənistan liderləri bu niyyətlərini gizlətməyə çalışmırlar. Onlar açıq bildirirlər ki, «biz Azərbaycan rayonlarını azad edənə kimi status və beynəlxalq təminat almaq istəyirik... «paket variantı»nı təklif edərkən biz ona istinad edirik ki, ərazi və bütün başqa şey real siyasətdə ticarət və kompromis məsələsidir.»¹⁰¹

Bu fikirdən aydın görünür ki, Ermənistan həqiqətən də münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınmasına deyil, Azərbaycan əraziləri ilə alver etməyə can atır. Ermənistanın təklif etdiyi proseduranın münaqişənin

⁹⁹ Levon Ter-Petrosyan: Biz indi güclüyük, bir ilə zəifləyəcəyik. «Azadlıq». 12 noyabr 1997-ci il

¹⁰⁰ В Армении сформировано новое правительство // «Зеркало», 25 апреля 1998 г.

¹⁰¹ Без мира не будет земли // «Общая газета». 30 октября - 5 ноября 1997 г.

danışıqlar əsasında nizama salınması prosedurası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Danışıqların həqiqətən sülh yolu ilə nizama salmaya xidmət etməsi üçün danışıqlar prosesində tərəflərin bərabərliyinə, suveren hüquqlarına hörmət olunması zəruridir.¹⁰² Bir tərəfin digərinin suveren hüquqlarını pozduğu şəraitdə apanlan danışıqlar sülh yolu ilə nizama salma prosedurası kimi qəbul edilə bilməz. Bu cür danışıqlar beynəlxalq hüquq və qanunçuluğun pozulması deməkdir. Xüsusən, hazırda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində olduğu kimi münaqişənin bir iştirakçısının digərinə təcavüz etməsi, onun ərazi bütövlüyünü və suveren hüquqlarını pozması şəraitində danışıqların keçirilməsi yolverilməzdir.

Ermənistanın beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş qaydada danışıqların keçirilməsi prosedurasına riayət etməməsi münaqişənin başladığı dövrdən bir neçə dəfə özünü açıq şəkildə büruzə vermişdir. Belə ki, İranın vasitəçiliyi ilə danışıqlar apanlarkən Ermənistanın Şuşaya hücum etməsi, Şuşanın işğalı müasir beynəlxalq hüququn mühüm müddəasına - hər hansı tərəfin mövqeyinin güclənməsinə və ya danışıqların predmetinin pozulmasına səbəb ola biləcək hərəkətlərə yol verməməsi barədə tələbə əməl olunmamasına real misaldır. Bütün bunlar isə Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlamaqla müasir beynəlxalq hüququn normalarını pozmaqda davam etməsini sübut edir.

Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik də mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin daha çox müraciət olunan vasitələrindəndir. Tərəflər aralarındakı mübahisənin həllindən yayındıqları və ya onlar arasındakı danışıqların maneəyə rast gəldiyi hallarda üçüncü tərəf mübahisələrin həll edilməsinə yardım etmək məqsədilə özünün vasitəçilik (mediation) və ya xeyirxah xidmətlərini (*bons offices*) təklif edə bilər. Xeyirxah xidmət və vasitəçilik həm tərəflərin xahişi, həm də üçüncü tərəfin özünün təşəbbüsü ilə göstərilə bilər. Həm vasitəçilik, həm də xeyirxah xidmətlər üçüncü dövlətlərin mübahisə edən tərəfləri barışdırmaq məqsədilə onlara dostcasına təsir göstərmək formasıdır. Mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik forması ilk dəfə özünün hüquqi ifadəsini 1899 və 1907-ci illər Haaqa sülh konvensiyalarında tapmışdır.

¹⁰² Осинцев Ю., Турбин Э. Борьба СССР за совершенствование процесса мирного урегулирования споров. М. 1983. с. 44.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin xeyirxah xidmət və vasitəçilik forması oxşar əlamətləri ilə yanaşı fərqləndirici əlamətlərə də malikdir. Onların hər ikisinə, bir qayda olaraq mübahisələrin həllində danışıqla nəticə vermədikdə müraciət edilməsi və xidmətini təklif edən üçüncü tərəfin münaqişədə marağının olmaması xarakterikdir. Vasitəçilik missiyası mübahisə edən tərəflərin üçüncü tərəfə etimadının ifadəsidir. Ona görə vasitəçi ona göstərilən etimaddan mübahisə edən tərəflərdə! hər hansı birinin xeyrinə sui-istifadə etməməli və öz funksiyalarını həyata keçirməkdə tam qərəzsiz olmalıdır. Əgər vasitəçi hər hansı bir tərəfin və ya özünün xeyrinə yönəlmiş hərəkətə yol verirsə, digər tərəfin ondan imtina hüququ vardır. Belə halda o müasir beynəlxalq hüquqa görə vasitəçilik funksiyasını itirir.

Xeyirxah xidmətlər və vasitəçiliyin fərqləndirici cəhətlərindən danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, birinci ancaq münaqişədə iştirak edən tərəflər arasında danışıqlar prosesi üçün şərait yaratmaqla öz işini bitirmiş olur, vasitəçilikdə isə üçüncü tərəf danışıqlar prosesində bilavasitə iştirak edir. O, münaqişənin nizama salınması üçün öz təkliflərini verir, bu təkliflərin qəbul olunub olunmaması onun missiyasının başa çatması demək deyildir. Vasitəçi tərəflərin mövqeyinin razılaşdırılması üçün yeni təkliflər hazırlamaq və tərəflərə təqdim etməklə münaqişənin həll edilməsinə çalışmalıdır. «Vasitəçilərin hər iki tərəfin qəbul edə biləcəyi tövsiyə və məsləhətləri gələcək danışıqlar üçün material verir.»¹⁰³

E.A.Puşmin haqlı olaraq qeyd edir ki, «vasitəçiliyi həyata keçirən dövlətin vəzifəsi mübahisə edənlər arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün vasitələr təklif etmək, tərəflər arasında sülh sazişinin əsaslarını hazırlamaqdır.»¹⁰⁴ Xeyirxah xidmətlər və vasitəçiliyin mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsində üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, tərəflər arasındakı danışıqlar hər hansı bir səbəbdən baş tutmadıqda, onlar danışıqların davam etdirilməsi və beləliklə də mübahisələrin həll edilməsi üçün şərait yaradırlar.

1999-cu il aprel ayının 26-da Vaşinqtonda Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan ilə görüşünü ABŞ prezidenti Bili Klintonun və ABŞ-ın dövlət katibi xanım Madelin Olbraytın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasında xeyirxah xidməti kimi qiymətləndirmək olar. Görüşün əvvəlində iştirak etmiş M. Olbrayt bu görüşün

¹⁰³ Садыхов Ф. Посредничество или «добрые услуги»: опыт применения в дипломатической практике. // «Qanun». 1996. yanvar № 1. s.12.

¹⁰⁴ Пушмин Э. А. Посредничество в международном праве. М. 1970. с. 63.

böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, Amerika Birləşmiş Ştatları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, işğal olunmuş torpaqların azad olunması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz yurd - yuvalarına qayıtması və Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində özünüidarə statusu verilməsi şərti ilə münaqişənin həllinin tərəfdarıdır. Dövlət katibi Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında görüşlərin davam etdirilməsinin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayaraq, sülhün bərqərar olunması üçün şəxsən fəal rol oynamağa hazır olduğunu bir daha bildirmişdir.¹⁰⁵

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması prosesində üçüncü tərəf kimi müxtəlif dövlətlərin vasitəçilik missiyasından istifadə edilmişdir. Bu cəhətdən Rusiya, Qazaxıstan və İran dövlətlərinin vasitəçilik təşəbbüslərini qeyd etmək olar.

Tədqiqat və razılaşdırma komissiyaların mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitələrindəndir. Əksər hallarda, mübahisələrin sülh yolu ilə nizama salınması üçün onu doğuran fakt maneçilik törədir. Belə maneələrin aradan qaldırılması üçün tədqiqat komissiyası yaradılır. Bu komissiya işin faktiki hallarını tədqiq etməklə yanaşı, həmin faktla bağlı hüquqi cəhətləri də aydınlaşdırır. Tədqiqat komissiyasını paritet əsaslarla münaqişədə iştirak edən tərəflər yaradır. Bəzən bu komissiyalara üçüncü tərəf - dövlət və ya beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri rəhbərlik edir. Komissiyanın işi məruzədə öz ifadəsini tapır. Bu məruzədə faktlar ancaq müəyyən edilir. Tədqiqat komissiyasının gəldiyi nəticələrdən tərəflərin azad surətdə istifadə etmək hüququ saxlanılır. Yəni tərəflər tədqiqat komissiyasının gəldiyi nəticələrə istinad etməkdə sərbəstdirlər. Tədqiqat komissiyasının nəticələrinin tərəflər üçün hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Razılaşdırıcı komissiya faktları müəyyən etməklə yanaşı tərəflərə mübahisəni nizama salmaq üçün təkliflər də verir. Bu komissiya da tərəflərin razılığı ilə paritet əsaslarla yaradılır. Razılaşdırıcı komissiyanın nəticə və təklifləri fakültativ xarakter daşıyır, yəni tərəflər üçün heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Mübahisələrin dinc yolla həlli vasitələrindən biri də beynəlxalq arbitrajlardır. Beynəlxalq arbitraj münaqişədə iştirak edən tərəflərin

¹⁰⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan ilə təkbətək görüşü // «Azərbaycan qəzeti». 7 may 1999-cu il.

münaqişəni həll etmək üçün könüllülük əsasında üçüncü tərəfə verilməsi barədə razılığında ifadəsini tapır. Beynəlxalq arbitrajın' qərarları münaqişədə iştirak edən tərəflər üçün məcburidir. Məhz bu cəhətinə, yəni qəbul olunmuş qərarların mübahisə iştirakçıları üçün məcburi qüvvəyə malik olmasına görə arbitraj mübahisələrin dinc yolla həllinin indiyəcən nəzərdən keçirdiyimiz digər vasitələrindən fərqlənir. Beynəlxalq arbitraj orqanları daimi və ya *ad hoc* arbitrajlarına ayrılır. Daimi arbitraj 1901-ci ildə yaradılıb və Haaqada yerləşir. *Ad hoc* arbitraj dövlətlər arasında konkret mübahisənin həlli üçün yaradılır. Münaqişə edən tərəflər bu arbitrajın səlahiyyətini, mübahisə predmetinin dairəsini özləri müəyyənləşdirir.

Məhkəmə baxışı mübahisələrin dinc yolla həllinin arbitraj vasitələrinə əsasən oxşardır. Onların oxşarlığının əsas səciyyəvi cəhətləri qəbul edilən qərarların qətiliyində və mübahisədə iştirak edən tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşmasındadır.

Arbitraj və beynəlxalq məhkəmənin fərqi isə özünü əsasən onların yaradılması, say tərkibi, fəaliyyət formasında göstərir.

Hazırda beynəlxalq birliyin əsas məhkəmə orqanı BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsidir. Onun fəaliyyəti Beynəlxalq Məhkəmənin Statutuna əsasən tənzimlənir. Beynəlxalq Məhkəmə ancaq dövlətlər- arasına mübahisələrə baxmaq səlahiyyətinə malikdir, ona görə də prosesdə tərəflər ancaq dövlət ola bilər. Beynəlxalq məhkəmənin qərarı ancaq işdə iştirak edən tərəflər üçün və yalnız baxılan iş üzrə məcburi xarakter daşıyır. Bu, BMT Nizamnaməsinin 94-cü maddəsində özünün hüquqi ifadəsini tapmışdır. Həmin maddədə göstərilir ki, hər bir üzv dövlət tərəf olduğu iş üzrə məhkəmənin qərarını yerinə yetirməyə borcludur. Beynəlxalq Məhkəmə BMT Baş Məclisi, Təhlükəsizlik Şurası, həmçinin bəzi digər orqan və ixtisaslaşdırılmış qurumların xahişi ilə hər hansı hüquqi məsələ barəsində məsləhət xarakterli rəylər vermək səlahiyyətinə malikdir. Beynəlxalq Məhkəmənin bu cür rəyləri həmin hüquqi fakt üzrə hakimlərin fikrini ifadə edir və təklif xarakteri daşıyır.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə beynəlxalq təşkilatların münaqişələrin dinc yolla həll edilməsi sahəsindəki fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BMT Nizamnaməsinə əsasən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində əsas məsuliyyət Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə qoyulmuşdur. Mübahisə edən tərəflərin və ya digər maraqlı dövlətin, BMT Baş katibinin

müraciəti, Baş Məclisin təklifi və ya Təhlükəsizlik Şurasının özünün qəran beynəlxalq mübahisənin Təhlükəsizlik Şurasında baxılması üçün əsas ola bilər. Davam etməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə xələl gətirə bilən mübahisələrin həllinin hər hansı bir mərhələsində Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin nizama salınmasının lazım bildiyi qayda və metodlarını təklif edə bilər. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə əsasən sülh üçün hər hansı təhlükəni sülhün hər hansı formada pozulmasını və təcavüz aktının mövcud olub olmamasını Təhlükəsizlik Şurası özü müəyyən etməlidir. Əgər Təhlükəsizlik Şurası sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktının mövcud olması qənaətinə gələrsə, müvafiq olaraq təkliflər verir və ya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin, qorunması və bərpası üçün Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş tədbirlərdən hansının tətbiq edilməsi məsələsini həll edir. Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada fəaliyyətini həyata keçirməmişdən əvvəl vəziyyətin kəskinləşdirilməməsi üçün tərəflərdən zəruri hesab etdiyi müvəqqəti tədbirləri yerinə yetirməyi tələb edə bilər. Həmin müvəqqəti tədbirlər maraqlı tərəflərin hüquqlarına və mənafeyinə xələl gətirməməlidir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul olunmuş qətnamələrdə hərbi əməliyyatların və düşmənçilik hərəkətlərinin dərhal dayandırılması, işğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin çıxarılması kimi tələbləri məhz BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş müvəqqəti tədbirlərə aid etmək olar.

Nizamnamənin 40-cı maddəsinə əsasən Təhlükəsizlik Şurasının müvəqqəti tədbirlər haqqında qəran yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək hüququ vardır. Bunun əsasında BMT-nin sülhü təmin etmək məqsədi ilə əməliyyatlar keçirməsi təcrübəsi yaranmışdır. Həmin məqsəd ilə hərbi müşahidəçilər missiyasından və sülhü mühafizə üçün qüvvələrdən istifadə olunur. Lakin göstərilənlər kifayət etmədikdə Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin 41-ci maddəsinə əsasən silahlı qüvvələrdən istifadə etməklə əlaqədar olmayan iqtisadi münasibətlərin, dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio əlaqələrinin və ya diplomatik münasibətlərin kəsilməsi kimi məcburiyyət tədbirlərini həyata keçirə bilər. Əgər Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin 41-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin kifayət etməyəcəyi qənaətinə gələrsə, onda Nizamnamənin 42-ci maddəsinə əsasən hava, dəniz və ya

quru silahlı qüvvələrindən istifadə etməklə əlaqədar olan (nümayiş, mühasirə və ya digər əməliyyatlar aparmaqla) tədbirlər görə bilər.

Təəssüf ki, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq qəbul edilmiş dörd qətnamədə ancaq Nizamnamənin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş müvəqqəti tədbirlər (işğalçı qoşunlarının dərhal işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması, hərbi əməliyyatların, düşmənçilik hərəkətlərinin dayandırılması) öz əksini tapmış və həmin tədbirlərin yerinə yetirilməməsinə baxmayaraq, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş daha kəsərli tədbirlərə müraciət olunmamışdır.

BMT Nizamnaməsinin 52-54-cü maddələrində beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün regional sazişlər bağlamaq və müvafiq orqanlar yaratmaq da nəzərdə tutulur. Regional saziş və orqanların fəaliyyəti BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Yəni regional saziş və regional orqanlar dövlətlər arasında mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etməyə çalışmalıdırlar.

Beynəlxalq münaqişələrin həllinin regional orqanlarda sülh yolu ilə həyata keçirilməsinə son dövrlərdə daha çox müraciət olunur. Son zamanlar ATƏT çərçivəsində münaqişələrin sülh yolu ilə nizama salınması prosedurasının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.¹⁰⁹ Bu cəhətdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinin ATƏT çərçivəsinə verilməsi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinin BMT çərçivəsində nizama salınması və BMT qoşunlarının münaqişə zonasına dəvət olunması barəsində Azərbaycan hakim dairələrində fikir eyniliyi yox idi. 1992-ci il aprel ayının 8-də Milli Şurada münaqişə zonasına BMT qoşunlarının dəvət olunması təklifi müzakirə olunarkən bu planın həyata keçirilməsinin Qarabağın Azərbaycandan zorla alınması ilə nəticələnmə biləcəyi fikrinin tərəfdarları üstünlük qazandı. Bu mövqeyə onunla izah olunurdu ki, Dağlıq Qarabağ faktiki olaraq ermənilərin nəzarəti altındadır, BMT qoşunlarının bölgəyə gətirilməsi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ üzərində səlahiyyətlərini daha da məhdudlaşdıracaqdır.¹¹⁰

Azərbaycanın bu mövqeyi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatına deyil, əsasən kimi ATƏM çərçivəsinə

¹⁰⁹ Bax. Szafarz R. Rozwoj prawa międzynarodowego Europy. Warszawa, 1994.

¹¹⁰ Kommunist qəzeti. 10 aprel 1992-ci il. № 71.

verilməsini reallaşdırdı.

1992-ci il yanvar ayının 20-də Azərbaycan ATƏM-in üzvü oldu, iyul ayının 10-da isə Azərbaycan tərəfindən Helsinki Yekun Aktı imzalandı.

1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ATƏM-in prinsiplərinə müvafiq olaraq üzv dövlətlərinin diqqət obyektinə çevrildi. 1992-ci ilin mart ayının 24-də ATƏM-in Nazirlər Şurası həmin komitənin zəmanəti əsasında münaqişənin həllinə dair ATƏM-in Minsk konfransının keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Minsk qrupuna 11 dövlət - Azərbaycan, Ermənistan, Almaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Türkiyə, Belorusiya və Rusiya daxil idi. Minsk qrupunun əsas vəzifəsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması üçün vasitəçilik etmək, müvafiq sənədlər hazırlamaq və münaqişənin sülh sazişləri ilə başa çatdırılması üçün xüsusi Minsk konfransı çağırmaqdır.

1994-cü ildə Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə atəşkəsin əldə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla əlaqədar 1994-cü ilin sentyabr ayının əvvəllərində Bakıda səfərdə olarkən Respublika Prezidenti Heydər Əliyevlə görüşü zamanı Madlen Olbrayt demişdi: «ATƏM-də Dağlıq Qarabağ haqqında məsələyə bütün beynəlxalq birlik üçün sınaq kimi yanaşırlar və o, əmindir ki, bu sınaq həmin qəbildən olan regional və millətlərarası münaqişələrin qarşısını almalıdır.»¹¹¹

5-6 dekabr 1994-cü ildə Budapeştdə keçirilən zirvə toplantısında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi barədə qətnamə qəbul edildi.

Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də zirvə toplantısında ATƏT-ə məxsus sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və Dağlıq Qarabağ zonasına göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi idi.

1996-cı ilin dekabr ayının 2-3-də Lissabonda keçirilən zirvə toplantısında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasının prinsipləri Ermənistan istisna olunmaqla, ATƏT-in qalan üzvləri tərəfindən qəbul edilmişdi. Həmin prinsiplər - Azərbaycan və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü, Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan özünüidarəetmə-muxtariyyət statusu verilməsi, Dağlıq Qarabağın həm azərbaycanlı, həm də erməni əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə müvafiq olmaqla

¹¹¹ Azərbaycan qəzeti. 06 sentyabr 1994-cü il. № 174.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəzərdə tutur və onun mənafeyinsj uyğun idi.

1997-ci ildə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə fəallığının artdığı bir şəraitdə Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin Lissabon zirvə toplantısında müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında nizama salınması sahəsində bir sıra irəliləyişlər əldə edildi. Həmin dövrdə Minsk qrupu tərəfindən iki variantda təkliflər planı hazırlanmışdı. Bu təkliflərin ilk - paket variantı Ermənistan tərəfindən qəbul olunmadı. Minsk qrupu tərəfindən hazırlanan təkliflərin ikinci variantında münaqişənin mərhələlərlə həlli - ilk mərhələdə Azərbaycanın işğal olunmuş altı rayonundan Ermənistan silahlı qüvvələrinin çıxarılması, həmin ərazilərdən qovulmuş əhalinin öz yerlərinə qayıtması və Ermənistanla kommunikasiya əlaqələrinin bərpasını, ikinci mərhələdə isə Şuşa və Laçın rayonlarının azad edilməsi ilə Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək muxtariyyət statusu verilməsi məsələsinin həllini nəzərdə tutulurdu. Bu təkliflərin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğu nəzərə alınaraq, Azərbaycan tərəfi onların münaqişənin nizama salınmasında əsas kimi qəbul edilməsinə razılıq verdi. Ermənistan ilk vaxtlar bu təklifləri qəbul etməsə də ilin sonlarına yaxın Ermənistan Respublikasının sabiq prezidenti L.Ter-Petrosyan həmin təkliflərlə razılaştığını bəyan etdi. Lakin bu onun prezidentlik vəzifəsindən istefası ilə nəticələndi. Ermənistanda hakimiyyətə gələn qüvvələr münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi prosesinin ləngidilməsi yolu ilə üstünlük əldə etməyə çalışdılar. Bu onların havadarları tərəfindən Minsk qrupunun yeni təkliflərlə çıxış etməsi ilə nəticələndi.

1998-ci il noyabr ayının 9-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli nizama salınması prinsipləri haqqında» yeni təkliflər paketi Azərbaycan tərəfinə təqdim olundu. «Ümumi dövlət» ideyası əsasında hazırlanmış bu təkliflərin beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə cavab vermədiyi artıq məlumdur. Belə ki, təkliflərdə Azərbaycan ərazisi daxilində Dağlıq Qarabağın müstəqil dövlət statusunun tanınması, bu dövlətin Azərbaycanla ancaq üfqi istiqamətlərdə münasibətlər yaratması, ilk növbədə işğal olunmuş ərazilərdən təcavüzkar silahlı qüvvələrinin çıxarılmasının deyil, Dağlıq Qarabağın statusunun müzakirə olunmasının planlaşdırılması Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun deyildir. Bu təkliflər həm də beynəlxalq hüququn prinsip və müddəalarına ziddir. Bu hər şeydən əvvəl özünü onda göstərir ki, bir

dövlətin tərkibində digər müstəqil dövlətin yaradılması həmin dövlətin suverenlik prinsipinin tələblərini pozur. Çünki beynəlxalq hüququn *Jus cogens* prinsipi olan dövlətlərin suverenliyi prinsipi dövlətin özünün bütün ərazisi hüddudunda qanunvericilik, icraedicilik, inzibati və məhkəmə hakimiyyətini başqa dövlətlər tərəfindən heç bir müdaxilə olmadan həyata keçirməsi, həmçinin müstəqil xarici siyasət yeritməsi deməkdir. Belə ki, hər bir dövlətin ərazisi yalnız həmin dövlətin tam və müstəsna suverenliyi altında olmaqla, heç bir başqa hakimiyyətə tabe deyildir. Dövlət suverenliyinin tərkib hissəsi olan ərazi üstünlüyünün pozulması dövlət suverenliyinin pozulması deməkdir. Dağlıq Qarabağ ərazisində Azərbaycanın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ATƏT-in Helsinki Yekun Aktında müəyyənləşdirilmiş prinsiplərinin pozulması deməkdir. Erməni millətçiləri işğal etdikləri ərazidə Dağlıq Qarabağ Respublikası yaratdıqlarını elan etməklə Azərbaycana qarşı törətdikləri təcavüzə qanuni status vermək istəyirlər. Ermənilər işğal olunmuş əraziləri iqtisadi cəhətdən qarət etmək, azərbaycan xalqına məxsus sərvətləri talamaqla həm də iqtisadi ilhaqı həyata keçirirlər. Bütün bunlar beynəlxalq hüquqla qadağan olunmuş, başqa dövlət və xalqların suveren hüquqlarının kobud surətdə pozulması formalarından biridir.

Minsk qrupu tərəfindən verilmiş 9 noyabr 1998-ci il tarixli təkliflərin danışıqlar üçün əsas kimi qeyri məqbul olduğu barədə Azərbaycan Respublikasının rəsmi mövqeyi bəyan edilmişdir.

Hazırda ATƏT-in Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması ilə əlaqədar yeni təkliflər paketi üzərində işləyir. Minsk qrupu həmsədrləri münaqişənin Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağ üçün ən yüksək dərəcəli muxtariyyət statusunun müəyyənləşdirilməsi, Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinin təmin olunması zəruriliyi, qaçqınların öz doğma yerlərinə qayıtmaq hüququ kimi prinsiplər əsasında həll edilməli olduğunu bir daha bəyan etmişlər.¹¹² Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin həmin prinsiplər əsasında həll edilməsi beynəlxalq hüquqa uyğun ədalətli və düzgün yoldur.

¹¹² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Heydər Əliyevə. // Azərbaycan qəzeti. 22 aprel 1999-cu il; Azərbaycan Respublikasının» Prezidenti zati - aliləri cənab Heydər Əliyevə. - Azərbaycan qəzeti. 17 aprel 1999-cu il.

5. Dövlətlərin ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipi

Ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü dövlətin mövcudluğunun təbii və zəruri şərtidir. Bu o deməkdir ki, dövlət öz fəaliyyətində başqa dövlətin' ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyünə hörmət etməli, onlann pozulmasına yönəlmiş hərəkətlərə yol verməməlidir. Ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipi dövlətin xarici münasibətlərdə öz müstəqilliyini həyata keçirdiyi ümumqəbul olunmuş *jus cogens* prinsiplərə aiddir.

Ərazi bütövlüyü prinsipi dövlətin ərazi aliliyinə əsaslanan dövlət suverenliyindən irəli gəlir və bir çox beynəlxalq hüquqi müqavilə, saziş və bəyannamədə öz ifadəsini tapmışdır. Dövlətin mövcudluğunun maddi əsasının müəyyən əraziyə malik olması təşkil edir. Hər bir dövlət öz ərazisi hüdudlarında müstəsna xarakter daşıyan yəni başqa dövlətlərin hakimiyyətini istisna edən tam suveren hakimiyyətə malikdir. Öz ərazisi üzərində dövlətin tam və müstəsna səlahiyyətinə ərazi aliliyi deyilir. Ərazi aliliyi dövlət suverenliyinin əsas ünsürlərindən biridir.

Dövlətin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipinin mahiyyətinin araşdırılmasına keçməmişdən əvvəl həmin prinsipə daxil olan «ərazi», «bütövlük» və «toxunulmazlıq» anlayışlarının üzərində qıscaca dayanmağı zəruri hesab edirik.

Dövlətin ərazisi yer kürəsinin dövlətin suveren hakimiyyəti altında olan hissəsidir. Dövlət ərazisinin tərkib hissəsini quru sahə, sular, yerin altı və müvafiq hava sahəsi təşkil edir. Açıq dənizlər, Antarktika, onlann üzərindəki hava məkanı, kosmik fəza, o cümlədən Ay və digər fəza cisimləri dövlət ərazisini təşkil edə bilməz və onlar beynəlxalq ərazi kimi dövlətlərin birgə istifadəsindədir.

Dövlətin quru ərazisinə onun bütün torpaqları, onlann təkli, adalar, qütb torpaqları və anklavlar daxildir.

Su ərazisi tərkibinə dövlətin quru ərazisi daxilindəki bütün məhəlli sular (çaylar, dənizlər, göllər, kanallar) quru ərazisini əhatə edən dəniz suları (liman suları, daxili körfəz və buxtalann suları) və suların sərhədlərindən kənarında müəyyən enlikdə olan məhəlli sular və sahil suları daxildir.

Yeraltı əraziyə dövlətin quru və su ərazisinin dibi şamil edilir.

Hava məkanıma dövlətin quru və su ərazisi üzərində olan fəza boşluğu aid edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir. Azərbaycan Respublikasının daxili sultan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

Dövlətin ərazi toxunulmazlığı o deməkdir ki, onun ərazisinə hər hansı bir dövlət silah və qeyri silah qəsd edə bilməz və həmin ərazini ilhaqdan çəkinməlidir.

Dövlət ərazisinin bütövlüyü isə o deməkdir ki, hər hansı dövlətin ərazisi zorla bölünə və ya onun hər hansı hissəsi zorla qoparıla, tutula bilməz.

. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığına hörmət Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konstitusion prinsipidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 10-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurması təsbit olunmuşdur.

Ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü anlayışı biri-biri ilə üzvü surətdə bağlı və bəzi myarılan uyğun gəlsə də, tamamilə eyni anlayışlar deyildir. Belə ki, xarici dövlətin ərazisinə hər hansı silah və ya qeyri silah qəsdin mövcud olması hökmən onun bölünməsi və ya tutulmasına səbəb olmur. Məsələn, hərbi banda və hərbi təyyarələrin xarici dövlətin ərazisinə daxil olması sözsüz ki, onun ərazi toxunulmazlığının pozulması deməkdir, lakin bu heç də dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz. Ərazi bütövlüyünün pozulması hər hansı dövlətin ərazisinin zorla bölünməsində ifadə olunur. Lakin bəzən dövlətin ərazi bütövlüyünə qəsd edilməsi onun ərazi toxunulmazlığı pozulmadan da həyata keçirilə bilər. Öz mənafeyinə uyğun olaraq bir dövlətin başqa dövləti parçalamaq məqsədi həmin dövlət ərazisindəki separatçı hərəkəti müdafiə etməsi buna misal ola bilər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ilk dövrlərində Ermənistanın Azərbaycanı parçalamaq məqsədilə Dağlıq Qarabağ ərazisindəki separatçı hərəkəti dəstəkləməsi (sonradan Ermənistan Azərbaycana qarşı birbaşa açıq təcavüzə keçdi), hələ o vaxt Azərbaycanın ərazi toxunulmazlığına qəsd kimi qiymətləndirilməli idi. Çünki, bütün bu hallarda dövlətin ərazi

üstünlüyünə qəsd mövcuddur, burada dövlətin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığının pozulması göz qabağındadır.

Müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, məsələn, BMT Nizamı naməsində bu prinsipin ərazi toxunulmazlığı, ATƏT-in Helsinki Yekunu® aktında isə ərazi bütövlüyü adlandırılmasına baxmayaraq, həmi® anlayışların sinonim kimi işlədilməsi düzgün deyildir. Bu anlayışların qarşılıqlı əlaqədə olması onların eyni prinsipin tərkib hissələri olduğunu təsdiq edir. Biz A.N.Talalayevin belə bir fikri ilə şərik ki, «hər iki, halda söhbət müasir beynəlxalq hüququn bir mühüm prinsipindən ^ ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipindən gedir,»¹¹³

Xarici dövlətin ərazisinin zorla ələ keçirilməsinin qadağan edilməsi dövlətin ərazisinin toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipinin ən mühüm cəhətidir. Məhz bu cəhət dövlət ərazisini hər cür qəsdlərdən qoruyur, dövlət ərazisinin həm bütövlükdə həm də bir hissəsinin zəbt edilməsini qadağan edir.

Zor ilə ələ keçirmək dedikdə, ərazinin zor və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə ələ keçirilməsi başa düşülür. Beləliklə, dövlət ərazisinin aidiyyəti məsələsi zor tətbiq etmək və zor tətbiq etməklə hədələməklə həll edilə bilməz. Bu müddəa BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4- cü bəndində də öz ifadəsini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dövlətə qarşı silah qüvvə tətbiq edilməsi BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş özünümüdafiə hallarından başqa qalan hallarda qadağan edilir. Zor tətbiq edilməsi və ya zor tətbiq edilməklə hədələmənin qadağan edilməsinin mövcud olduğu şəraitdə dövlət ərazisinin zorla ələ keçirilməsinin də xüsusi hal kimi qadağan edilməsi əbəs deyildir. Çünki silahlı qüvvənin qanuni tətbiqi baş verdikdə belə zorla ərazi dəyişikliyi yolverilməzdir. Göstərilədiyi kimi özünümüdafiə qaydasında da xarici dövlətə qarşı silah qüvvə tətbiq edilə bilər. Bu halda təcavüzkarın ərazisinin ələ keçirilməsi, işğalı mümkündür. Lakin bu məğlub dövlətin ərazisinin ilhaqına əsas vermir.

Bəzi hüquqşünaslar qanuni qüvvə tətbiq edilməklə, yəni təcavüzkar qarşı özünümüdafiə qaydasında silahlı qüvvə tətbiq edilməsi nəticəsində onun ərazisinin ələ keçirilməsini qanuni hesab edir. Lakin belə fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Məsələn, ingilis hüquqşünası Şvartserberqerin bu barədə dedikləri məqbul sayıla bilməz. O, qeyd

¹¹³ Талалаев А.Н. Хельсинки: принципы и реальность. М. 1985. с. 86.

edir ki, qalib dövlətin ədalətli müharibəsi nəticəsində məğlub dövlətin ərazisinin zəbt etməsi qanunidir.¹¹⁴

A.N.Talalayev haqlı olaraq qeyd edir ki, «ilhaq bir dövlətin digər dövlət, millət və xalqın ərazisini zorla birləşdirməsi olduğuna görə ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığının pozulmasına səbəb olur.»¹¹⁵ Beynəlxalq hüququn imperativ prinsiplərinə zidd olan əmələ isə heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz və o, ədalətli hesab edilə bilməz.

1789-1794-cü illər Fransa burjua inqilabı ilk dəfə ərazilərin ələ keçirilməsindən imtina rəsmi olaraq elan etmişdir. 18 may 1790-cı ildə Milli Yığıncaq tərəfindən bəyənilmiş, 22-27 may 1790-cı il dekretinin əsasını təşkil edən və sonradan 3 sentyabr 1791-ci il tarixli Konstitusiyanın 6-cı fəslinə qismən daxil edilmiş bəyannamə layihəsində göstərilirdi ki, «Hər bir müharibə ədalətli hüququn müdafiəsindən başqa məqsəd üçün və başqa motivlərlə tətbiq edilərsə əsarət aktı hesab edilməli və hər bir yüksək cəmiyyət tərəfindən qarşısı alınmalıdır, çünki bir dövlətin başqasına müdaxiləsi hamının azadlıq və təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradır...bundan sonra fransız xalqı özünün hazırkı ərazisinin genişlənməsinə yönəldilmiş hər hansı müharibəni özü üçün qadağan hesab edir.»¹¹⁶

Fransız inqilabı elan etdi ki, hər bir xalq öz ərazisinin sahibidir və onun ərazisi yalnız öz iradəsi ilə dəyişdirilə bilər. Hər cür ərazi dəyişiklikləri üçün plebissit keçirilməsi tələb olunurdu. Əlbəttə, həmin dövrdə fransız inqilabının irəli sürdüyü bu ideyalar formal xarakter daşıyırdı. Çünki həmin dövrdə beynəlxalq hüquq özü gücə əsaslanır və müharibəni dövlətlərarası mübahisələrin həlhlə vasitəsi kimi tanıyırdı.

Dövlət ərazisinin toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipinin müəyyənləşməsində təcavüzkar müharibələri qadağan edən 1928-ci il Paris müqaviləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹¹⁷

Millətlər Cəmiyyəti Statutunun 10-cu maddəsində elan edilirdi ki, «birliyin üzvləri birliyə daxil olan dövlətlərin ərazi bütövlüyünü və mövcud siyasi müstəqilliyini hər cür xarici hücumlardan qorumağı öz öhdələrinə götürürlər.» 10-cu maddənin sonrakı izahında qeyd edilirdi

¹¹⁴ Вах: G-Schwarzenberger, Title to Territory: Response to a Challenge, «The American Journal of International Law» vol. 51,1957, No.2, p. 316.

¹¹⁵ А. Н. Талалаев Хельсинки: принципы и реальность. М. 1985. с. 87,

¹¹⁶ Вах: «Французская буржуазная революция». М. 1941. с. 537-540.

¹¹⁷ Международное публичное право. Сборник документов. М. 1996. Т.2, с. 1.

ki, ərazi toxunulmazlığı «əbədi» toxunulmazlıq deyil və «dinc yolla» dəyişdirilə bilər.¹¹⁸

1933-cü ildə Amerika dövlətlərinin 7-ci konfransında dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında konvensiyanın 11-ci maddəsində deyilirdi ki, «iştirakçı dövlətlər silah tətbiqi nəticəsində, diplomatik zorakılıq və hər hansı məcburiyyət vasitəsi nəticəsində əldə edilən ərazilərin hüquqi statusu barədə sazişləri tanımayacaqlar.»¹¹⁹

1936-cı ildə Buenos-Ayresdə Amerika dövlətlərinin konfransında bağlanmış «qüvvədə olan sazişlərin həyata keçirilməsini təmin edən müqavilə»də də bu prinsip təsbit olunmuşdu. Müqavilədə göstərilirdi ki, qeyri sülh yolu ilə ərazi əldə edilməsini rəsmiləşdirən müqavilələr iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanınmayacaqdır.¹²⁰

1945-ci ildə qəbul edilmiş BMT Nizamnaməsi beynəlxalq mübahisələrin həlli vasitəsi kimi müharibələri qadağan etmişdir. Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilir ki, «dövlətin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı zor tətbiq etmə və ya zor tətbiq etməklə hədələmə» qəti qadağan olunur. Beləliklə BMT Nizamnaməsi ərazi toxunulmazlığına qarşı zor tətbiq edilməsi və zor tətbiq etməklə hədələməni qadağan etməklə dövlət ərazisinin toxunulmazlığı prinsipini müəyyən etdi. L.I.Valaova ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı ilə əlaqədar həmin müddəadan aşağıdakı nəticələri çıxarır:

1) dövlətlərin ərazi toxunulmazlığına hörmət etmək vəzifəsi təşkilatın fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biridir;

2) dövlət ərazisinə qəsd mahiyyət etibarı ilə eyni zamanda dövlətin müstəqilliyinə qəsd olduğuna və müstəqillik üçün təhlükə dövlət ərazisinə qəsdə bərabər tutulduğuna görə, ərazi toxunulmazlığı haqqında məsələ siyasi müstəqillik məsələsi ilə əlaqədar surətdə nəzərdən keçirilir;

3) BMT Nizamnaməsi ərazi toxunulmazlığına hörmət tələbini və ya siyasi müstəqilliyi zor tətbiq edilməsinin qadağan olunması ilə əlaqələndirir.»¹²¹

¹¹⁸ Международное право в документах. М. 1982. с. 665.

¹¹⁹ «United States/Treaty Series», Wash., 1938, N 936, p. 5.

¹²⁰ Международное право в избранных документах. Москва. 1957. т. 1 с.36.

¹²⁵ Волова Л.Н. Международно-правовой принцип территориальной неприкосновенности и нерушимость границ Европейских государств.// Советский ежегодник международного права. 1974. М. 1976 .с. 129.

BMT Nizamnaməsi ərazi toxunulmazlığı və ya siyasi müstəqilliyə qarşı qüvvə işlədən dövlətlərə məcburiyyət tədbirləri tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Həmin dövlətlər BMT Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq BMT-dən xaric edilə bilər. Əgər qüvvədən istifadə edilməsinin nəticəsi sülhün pozulması, sülhə təhlükə və təcavüz aktı olarsa onda Nizamnamənin VII fəslinə əsasən dövlətə qarşı kollektiv məcburiyyət tədbirləri tətbiq edilə bilər. Sonrakı dövrlərdə BMT tərəfindən bu prinsipin təsdiqi və inkişafı üçün bir sıra sənədlər qəbul olunmuşdur.¹²²

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1960-cı il XV sessiyasında qəbul edilmiş «Müstəmləkə xalqlarına və ərazilərinə siyasi istiqlaliyyət verilməsi haqqında» bəyannamədə göstərilirdi ki, hər hansı bir xalqın milli birliyini, ərazi bütövlüyünü qismən və ya tamamilə parçalamaq məqsədi güdən hər bir hərəkət BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə ziddir və «bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmə hüququna və milli ərazi bütövlüyünə malikdirlər.»¹²³

BMT Baş Məclisinin 1970-ci il XXV sessiyasında qəbul edilmiş «Dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinə aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» bəyannamədə dövlət ərazisinin zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələməklə dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi haqqında müddəalar öz əksini tapmışdır. Həmin müddəalara əsasən zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələməklə ərazilərin ələ keçirilməsi qanuni hesab edilə bilməz. Qanunun geriyə şamil olunmaması barədə ümumi qaydaya əsaslanaraq bəyannamədə qeyd olunur ki, BMT Nizamnaməsi qəbul edilənə kimi bağlanmış və qüvvədə olan müqavilələrə həmin müddəalar tətbiq olunmur.¹²⁴

Həqiqətən də bəşər tarixi ərazi dəyişiklikləri ilə nəticələnin müxtəlif müharibələrlə zəngin olmuşdur. B.M.Klimenko və N.A.Uşakov bu barədə yazır: «Əgər dünyada mövcud olan dövlət sərhədlərinin keçmişdəki müharibələrdən asılılığı qəbul edilsə, heç şübhəsiz ki.

¹¹⁰ Устав ООН и статут международного суда. ООН. 1993.с. 10.

¹²³ Организация Объединенных Наций. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятнадцатой сессии. Т. 1. (20 сентября - 20 декабря 1960 года), с. 75.

¹²⁴ Действующее международное право. М. 1996. т.1 .с. 65.

beynəlxalq münasibətlərdə ciddi soyuqluq yaranacaqdır. Əksə hallarda isə həqiqəti axtarıb tapmaq çətin olacaqdır.»¹²⁵ ,

17 dekabr 1974-cü il BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında qəbül edilmiş təcavüzün anlayışı haqqındakı qətnamənin 3-cü maddəsində dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı silahlı qüvvə: işlədilməsi təcavüz hərəkəti kimi qiymətləndirilmişdir. 5-ci maddədə isə göstərilir ki, təcavüz nəticəsində əldə edilmiş ərazi üstünlüyü qanuni tanınmayacaqdır.¹²⁶ <

19 dekabr 1977-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXXII sessiyasında qəbul edilmiş «Beynəlxalq gərginliyin azaldılması haqqında» bəyannamədə də ərazi bütövlüyü və sərhədlərin bütövlüyü prinsipi ifadəsini tapmışdır.

Konkret münaqişələrlə bağlı BMT tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrdə də ərazi bütövlüyü prinsipinə əməl olunması çağırışları ifadəsini tapmışdır. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Yaxın Şərq: münaqişəsinə dair 22 noyabr 1967-ci il 242 (1967) qətnaməsində göstərilirdi ki, müharibə yolu ilə ərazi əldə edilməsi yolverilməzdir. Həmin qətnamədə nəzərdə tutulurdu ki, 1967-ci ildə işğal edilmiş ərəb dövlətlərinin ərazilərindən İsrail silahlı qüvvələri çıxarılmalıdır.¹²⁷

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 №-li, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 №-li, 15 sentyabr 1993-cü il tarixli 874 №-li, 10 noyabr 1993-cü il tarixli 884 №-li qətnamələrdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazi zəbt etmək üçün güc tətbiq edilməsinin yolverilməzliyi təsdiq olunurdu. Lakin çox təəssüf ki, BMT tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qətnamələr bir sıra siyasi xarakterli müsbət cəhətlərə malik olmaqla yanaşı, özünün qeyri konkretliyi və qeyri qətiliyi ilə də seçilir.¹²⁸

Ərazi bütövlüyü prinsipi bir sıra regional beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrində və qəbul etdikləri hüquqi aktlarda da beynəlxalq hüququn imperativ prinsipi kimi təsbit edilərək inkişaf etdirilmişdir.

133

134

135

136

Клименко Б.М., Ушаков Р.А.. Нерушимость границ - условие международного мира. М. 1975. с. 50.

Действующее международное право. М. 1997. т. 2. с. 201.

ООН и вопрос о Палестине. ООН 1994. с. 9.

Вах: М. Qasımov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər).

Вякі 1QOА с ая-юс

1948-ci ilin aprel ayında Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsinin 20-ci maddəsində elan edilmişdir ki, «dövlətlərin ərazisi toxunulmazdır, digər dövlətlər tərəfindən düzünə və dolayısı yolla tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq müvəqqəti də olsa hərbi işğal obyektinə və ya digər zorakılıq obyektinə ola bilməz.»¹²⁹

Afrika Birliyi Təşkilatı Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində göstərilir ki, təşkilatın qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri «Afrika dövlətlərinin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və siyasi istiqlaliyyətini qorumaqdır.»^{1^}

İslam Konfransı Təşkilatının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin «B» bəndində üzv dövlətlərinin biri-birinin ərazi bütövlüyünə və toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı zor tətbiq etməsi qadağan olunur.¹⁵⁹

Ərəb Dövlətləri Birliyinin Nizamnaməsində də dövlətlərin ərazi bütövlüyünü təsbit edən maddəyə rast gəlmək olar.

Avropa məkanında dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin toxunulmazlığının təmininə son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilmiş və bu prinsiplərin hüquqi məzmunu xeyli genişləndirilmişdir. 1966-cı ildə Avropada sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında bəyannamədə dövlətlərin biri-birinə qarşı ərazi iddialarının olmaması, onlann hər cür qüvvə ilə öz sərhədlərinin toxunulmazlığını müdafiə edəcəkləri bəyan edilirdi. Avropa dövlətləri arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə də bu prinsiplər rəsmi olaraq bəyan edilir və göstərilirdi ki, dövlətlərin biri-birinə qarşı ərazi iddiaları yoxdur. Bu müddəalar Avropa dövlətlərinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi çərçivəsində həyata keçirdikləri görüşlərdə inkişaf etdirilmiş və 1975-ci il Helsinki Yekun aktında dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi qəbul edilmişdir. Məhz bu sənəddə ilk dəfə olaraq ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn ayn-ayn prinsipləri kimi qeyd olunmuşdur. Yekun aktında dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi aşağıdakı kimi öz ifadəsini tapmışdır:

«İştirakçı dövlətlər onlardan hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəklər.

¹²⁹ Действующее международное право. Москва 1997. т.2, с. 310.

Buna uyğun olaraq hər hansı iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə yaxud bölünməzliyinə qarşı BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığışmayan hər hansı hərəkətlərdən, xüsusən, zor işlətməkdən yaxud zor işlətməklə hədələməkdən çəkinəcəklər.

Eyni qaydada, iştirakçı dövlətlər, bir-birinin ərazilərini beynəlxalq hüququ pozmaqla hərbi işğal yaxud digər birbaşa və ya dolayı yolla zor işlədilməsi tədbirlərinin obyektinə və ya bu cür tədbirlərin köməyi ilə yaxud onları həyata keçirməklə hədələmək yolu ilə özününkü etmək obyektinə çevirməkdən çəkinəcəklər. Heç bir işğal və ya bu cür özününküləşdirmə qanuni tanınmayacaq.»¹⁴⁰

Beləliklə, Helsinki Yekun aktı ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı anlayışının inkişafında yeni mərhələ oldu. Burada əvvəlki beynəlxalq hüquqi aktların ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı haqqında müddəalan ümumiləşdirilmişdir. Bununla belə bu prinsipdə ifadə olunmuş müddəalar BMT Nizamnaməsinə və 1970-ci il Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyannaməyə tamamilə uyğundur.

Hər şeydən əvvəl ərazi bütövlüyü prinsipi başqa ərazilərin ilhaqını qəti olaraq qadağan edir. İlhaq nəticəsində dövlətin öz ərazisi üzərində suverenliyi təcavüzkar dövlətə keçir. İlhaq zamanı dövlət sərhədləri 11 zorakılıq yolu ilə ilhaq olunmuş ərazidə yaşayan əhəlinin iradəsinə zidd olaraq müəyyən edilir. Bu da ərazi bütövlüyü yə toxunulmazlığı prinsipinə deyil, həm də bərabərlik və xalqların müqəddəratını təyin etmək prinsipinə ziddir. Yad ərazinin zorakılıqla ələ keçirilməsi təcavüzün formalarından biri olmaqla beynəlxalq cinayətdir. Ona görə də, ərazinin bu yolla əldə edilməsi qanuni hesab edilə bilməz. V.A.Mazov haqlı olaraq yazır ki, «təcavüz yolu ilə ərazi əldə edilməsi qeyri qanuni və yolverilməzdir, müasir beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən təcavüzkar işə müharibənin nəticəsindən asılı olmayaraq hüquq pozuntusunun törədicisi hesab olunmalıdır.»¹⁴¹

Sərhəddə əvvəlcədən planlaşdırılmış təxribatlar və başqa dövlətin nə sərhədlərinin mütəmadi pozulması ərazi bütövlüyü prinsipinin kobud pozulması deməkdir. Bu hərbiçilərin sərhədi pozmasında, sərhəddə müxtəlif insidentlərin təşkilində ifadə oluna bilər. Ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipi başqa dövlətin ərazisinə daxil olma, işğal, ilhaq, sərhəddəki təxribat kimi kobud pozuntularla yanaşı, dövlətin ərazi

Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 75-76.
Мазов В.А. Принципы Хельсинки и международное право. М. 1980. с. 38.

bütövlüyü və toxunulmazlığına müxtəlif yanakı qəsdləri də nəzərdə tutur. Bu öz ifadəsini Helsinki Yekun aktında da tapmışdır. Yanakı qəsdlərə revanşist təbliğatı, separatçı hərəkəti qızıdırmaq və müdafiə etmək də şamil edilir.

Separatizm ayrılmağa cəhddir. Milli-azadlıq hərəkətindən fərqli olaraq separatçılıq kütləvi hərəkət deyil və adətən kiçik əhali qrupunun dar maraqlarını ifadə edir. Başqa xalqların maraqlarına etinasızlıq separatçılığa xas olan xüsusiyyətdir. Dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar təhlükəli siyasi cərəyana çevrilməkdə olan separatizmi təcili dəf etməsələr millətçi etnik qüvvələr ekstremizm dalğaları üzərində iri ölkələri miniatür bölümlərə və xırda adalara bölə bilirlər.

Tarix göstərir ki, irticaçı qüvvələr özlərinin siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün ayrı-ayrı dövlətləri ərazi bütövlüyündən məhrum etmək, parçalamaq, son nəticədə isə öz maraqlarına tabe etməyə çalışırlar. Bu məqsədlə onlar separatçı hərəkəti dəstəkləyir və beləliklə də vahid dövlətin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipinə zidd olaraq onu hissələrə ayırmağa cəhd edirlər. Bu vaxt həmişə xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ rəhbər tutulur. Lakin separatçılıq müqəddəratın təyin edilməsindən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, separatçılıq zamanı ayrılmaq haqqında qərar əksər səs çoxluğu ilə demokratik əsaslarla deyil, kənardan idarə olunan, ələ alınmış azlıq tərəfindən qəbul edilir. Belə halda dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması yanakı yolla həyata keçirilir.

Separatçı hərəkəti müdafiə etməklə Əlcəzair, Livan, Hindistan, başqa Asiya ölkələri, Avropada Kipr, Portuqaliya, Rumıniya və başqa dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına cəhd edilmişdir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində baş qaldıran separatçı hərəkətin ilk mərhələsində müxtəlif dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi də məhz onların Qafqazdakı maraqları ilə bağlı idi. Tbilisi, Oş, Fərqanə, Moldova, Osetiya, Abxaziya hadisələri öz başlanğıcını Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda peyda olan erməni ekstremizmindən götürmüşdü. BMT-nin sabiq Baş katibi B.Qali dünyada baş verən bu cür münaqişələri «soyuq müharibələr» qədər təhlükəli hesab edirdi.¹³⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, tək-cə separatçı hərəkəti dəstəkləmək deyil, separatçılığı təbliğ etmək də beynəlxalq hüququn ərazi bütövlüyü prinsipinə ziddir. Bu müqəddəratı təyin etmək hüququ adı ilə həyata

¹³⁴ BMT Baş katibi etnik münaqişələrin dünyada təhlükəsizlik üçün soyuq müharibələr qədər

keçirilən revanşist siyasətə də şamil edilir. Müasir dövrdə separatizmi təhlükəli xarakter alması artıq dünya siyasətçilərinin diqqət mərkəzindədir və ona qarşı mübarizə vasitələri axtarılır. «Bu gün dünyada 100-dək, bəlkə bundan da çox münaqişə var. Onlarıq mənşəyinin təbiəti əslində eynidir. - bu gün çox parlaq təzahür edən separatizm. Onu dayandırmaq lazımdır, yoxsa dönməz proseslə» başlanacaqdır. Buna isə yol vermək olmaz.»

Ermənistan hakimiyyət dairələri Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən yol verilməz olduğunu dərk etdikdən sonra münaqişədə Ermənistanın tərəf olmadığını, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana qarşı təklikdə müharibə, aparmasını və hazırda müstəqil respublika kimi fəaliyyət göstərməsini irəli sürmüşlər.¹³⁵

Əlbəttə, bütün bunlar müvəqqəti və gözdən pərdə asmaq üçün edilənə manevidir, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən Ermənistanın' Azərbaycana qarşı təcavüzünə görə məsuliyyətdən kənar saxlanması məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin vahidliyi, toxunulmazlığı və bölünməzliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 11-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir; yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi - arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev separatizmlə mübarizədə beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının rəhbər tutulmasını zəruri hesab edir: «Separatizm beynəlxalq hüququ pozur, separatizm Dünya Birliyini dağıdır, biz onun əleyhinəyik... Azərbaycanın mövqeyi belədir-hər bir dövlətin ərazi bütövlüyü pozulmazdır.»¹³⁶

¹⁴³ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviya böhranının aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çemomırdini qəbul etmişdir // Azərbaycan **qəzeti**. 21 aprel 1999-cu il.

¹³⁵ Представители Московских СМИ встретились а президентом —«Независимая газета». 31 октября 1977 г.

¹³⁶ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviya böhranının aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çemomırdini qəbul etmişdir // Azərbaycan **qəzeti**. 21 aprel 1999-cu il.

ATƏM-in Helsinki Yekun aktında qəbul edilmiş sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsiplərinin beynəlxalq hüquqi əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, iştirakçı dövlətlər hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə yaxud bölünməzliyinə qarşı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığışmayan hər hansı hərəkətlərdən, xüsusən zor işlətməkdən yaxud zor işlətməklə hədələməkdən çəkinəcəklərini bir daha təsdiq etdilər. İkincisi, tərəflər bu müddəanı ancaq ümumilikdə deyil, Avropa qitəsinə, Avropa dövlətlərinin ərazisinə şamil edərək qəbul etmişlər. Bunun isə Avropada sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Üçüncüsü, iştirakçı dövlətlər biri-birinin sərhədlərinə, eləcə də Avropanın bütün dövlətlərinin sərhədlərinə toxunulmaz kimi baxdıqlarını bəyan etmişlər. Bu iştirakçı dövlətlərin biri-birinin ərazisinə hər hansı iddialarının olmadığını təsdiq edir. Çünki təcrübədə bəzi dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini qəbul etməsinə baxmayaraq, biri-birinə ərazi iddiaları irəli sürməsi halı müşahidə olunmuşdur. İştirakçı dövlətlərin hər hansı dövlətin bütün ərazisini yaxud bir hissəsini işğal və qəsb məqsədi güdən hər hansı tələb yaxud hərəkətlərdən çəkinəcəklərini öhdələrinə götürmələri sərhədlərin toxunulmazlığı üçün real zəmin yaradır. Göründüyü kimi sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi zor tətbiq etmək və zor tətbiq etməklə hədələməni qadağan etməklə yanaşı, həm də mövcud sərhədlərin tanınması, həmçinin ərazi iddialarından imtinanı da nəzərdə tutur. Bu mənada sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi başqa dövlətin ərazisinin zorla tutulmasının qadağan edilməsindən daha irəli gedərək mövcud sərhədlərin tanınmasını və ərazi iddialarından imtinanı da nəzərdə tutur. Göstərilən elementlərin bu cür qarşılıqlı əlaqəsi mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı üçün real şərait yaradır. Göstərilənlər V.A.Mazovun fikirləri ilə də təsdiq olunur. O yazırdı ki, Helsinki Yekun Aktında ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinin ifadəsini tapması o deməkdir ki, heç bir Avropa dövləti yad torpaqları zəbt etməyə və ya yad torpaqları zorla qopartmağa və özünə birləşdirməyə ümid edə bilməz. Bu prinsiplər Avropada sülh və təhlükəsizliyin təmini üçün əsas meyarlardan biridir.¹³⁷

Ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipinin məzmununu bir sıra beynəlxalq hüquqşünaslar tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur. B. M.

¹³⁷ Мазов В.А. Принципы Хельсинки и международное право. М. 1980. с. 35, 38.

Klimenkoya görə bu prinsip özündə aşağıdakıları birləşdirir: «zor tətbiq etmək və zor tətbiq etməklə hədələmək yolu ilə ərazi əldə edilməsinin qadağan edilməsi, dövlət sərhədinin toxunulmazlığı, ərazi suvereninin razılığı olmadan dövlət ərazilərindən istifadənin qeyri hüquqlu, öz ərazilərindən başqa dövlətin ərazilərinə ziyan vura biləcək tərzdə istifadənin yolverilməzliyi, sərhədlərin toxunulmazlığı.»¹³⁸

D.İ.Barataşviliyə görə «hər hansı dövlətin zorla parçalanması və ya onun ərazisinin bir hissəsinin zorla birləşdirilməsinin (ilhaq) qadağan edilməsi, müstəmləkə ərazilərinin metropolün ərazisinin bir hissəsi kimi tanınmaması, zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələməklə BMT Nizamnaməsini pozmaq nəticəsində hər hansı ərazi dəyişikliyinə tanınmaması, yalnız müqəddəratını təyin edən xalqın arzu və iradəsinə azad ifadə etməsi nəticəsində həyata keçirilən ərazi dəyişikliyinə tanınması» ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipinin məzmununu təşkil edir.^{14*}

Fikrimizcə, Helsinki Yekun aktını imzalayan dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı ilə əlaqədar götürdüyü öhdəliklərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) mövcud sərhədlərin qanuniliyini və hüquqi cəhətdən düzgün olduğunu qəbul etmək;
- 2) sərhədlərin özbaşına dəyişilməsinə yönəldilmiş hərəkətlərdən çəkinmək;
- 3) biri-birinə qarşı ərazi iddialarından əl çəkmək;
- 4) bu və ya digər dövlətin ərazisini tam və ya bir hissəsini işğal etməkdən çəkinmək.

Göstərilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipinin məzmununa görə xarici dövlətin başqa dövlətin ərazisində öz hakimiyyətini həyata keçirməyə hər cür cəhdi hüquqazidd əməl kimi qiymətləndirilməlidir. Deməli, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində öz hakimiyyətini həyata keçirmək cəhdi beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı hüququna ziddir. Beynəlxalq münasibətlərdə başqa dövlətin ərazisində öz hakimiyyətini tətbiq etməyə cəhd etmək yolverilməzdir.

¹³⁸ Клименко Б. МЛ Государственная территория. М. 1974. с. 40.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı prinsipində dövlətin hüquq və vəzifələri ayrılmaz tellərlə biri-biri ilə bağlıdır. Yəni dövlətin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı hüququ onun müvafiq vəzifələrini də nəzərdə tutur. Bu cəhətdən L.I.Valovanın fikirləri ilə tamamilə şərikik. O, göstərir ki, «ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı hüququna müvafiq olaraq dövlətin başqa dövlətlərin ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığı hüququna hörmət etmək, xarici dövlətin ərazisinə hər cür qəsdən imtina etmək, başqa ərazilərdə təxribatçılıq fəaliyyətinə yol verməmək, başqa dövlətin ərazisinə daxil olmaq üçün silah qrup, könüllülər təşkil etməkdən çəkinmək vəzifəsi vardır.»¹³⁹

ATƏM-in 1990-cı il 21 noyabrda qəbul edilmiş Paris xartiyasında ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı üzrə öhdəliklərə əməl edilməməsi beynəlxalq hüququn pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Burada göstərilir ki, «Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi üzrə öhdəliklərimizə və Helsinki Yekun Aktı üzrə öhdəliklərimizə müvafiq surətdə biz bir daha bildiririk ki, hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi istiqlalıyyətinə qarşı zor işlətməkdən və ya zor hədələrindən və həmin sənədlərin prinsipləri və məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər cür başqa hərəkətlərdən çəkinəcəyik. Biz xatırladıyıq ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi üzrə öhdəliklərə əməl olunmaması beynəlxalq hüququn pozulması deməkdir.»¹⁴⁰ Beynəlxalq hüququn pozulması isə hüququn pozuntusunu törətmiş dövlətə qarşı beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin tətbiqini şərtləndirir. Ermənistan Respublikası Helsinki Yekun aktını imzalamaqla həmin sənəd üzrə dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl edəcəyinə təminat vermişdir. Bu təminat Ermənistan dövləti tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət edilməsini tələb edir. Lakin Ermənistan beynəlxalq hüququn digər mühüm müddəaları kimi həmin prinsipləri də kobud surətdə pozmuşdur. Bu isə Ermənistan Respublikasının beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsini tələb edir.

Müasir beynəlxalq hüquq ədalətli sərhədlərin təmin edilməsi üçün müəyyən vasitələrə malikdir. Əsas cəhət ondadır ki, gələcəkdə heç bir

¹³⁹ Л.Н.Волова. Международно-правовой принцип территориальной неприкосновенности и нерушимость границ Европейских государств // Советский ежегодник международного права. 1974. М. 1976. с. 129.

¹⁴⁰ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 42.

dövlət başqa dövlətin ərazisini ələ keçirməyə və yad torpaqları özüd birləşdirməyə ümid edə bilməz. Bir çox müharibələrin yad torpaqlaj ələ keçirmək, məqsədi daşdığı nəzərə alınarsa, bu müddəanın dəyərin qiymətləndirməmək mümkün deyildir. 3

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə ancaq dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığını tanımaq, əraa iddialarından imtina etmək dünyada sülh və təhlükəsizlik üçün möhkəm zəmin hesab oluna bilər.

6. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ

Şübhəsiz ki, hər bir xalqın özünün inkişaf yolunu azad seçmək hüququna hörmət beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərindən biridir. Bu hüquq xalqların müqəddəratını təyin etmək prinsipində ifadəsini tapmışdır. Həmin prinsipin beynəlxalq hüququn digər *jus cogens* prinsiplərindən fərqli cəhəti ondadır ki, onun subyektivi dövlət deyil, xalqdır. Məhz bu əlamətinə görə həmin prinsip siyasi cəhətdən daha kəskin mübahisə və mürəkkəb hüquqi problemlər doğurur.

Xalqların müqəddəratını təyin etmək prinsipi müəyyən mənada millilik prinsipi ilə bağlıdır. Millilik prinsipini XIX əsrin ortalarında Avropa burjuaziyası milli məsələni həll etmək üçün irəli sürmüşdü. Həmin prinsipə əsasən hər bir millətin özünün milli dövlətini yaratması ideal hal hesab edilirdi. Millilik prinsipi bayrağı altında iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmlənmiş burjuaziya ömrünü başa vurmaqda olan feodalizmlə mübarizə aparmışdır. Bu Avropanın kiçik, yaşamaq qabiliyyətində olmayan dövlətlərə bölünməsinə, həmçinin Buruca dövlətlərinin özlərinin ərazi iddialarının, təcavüzkar planlarının həyata keçirilməsinə xidmət edir, beynəlxalq həyatın real tələbatına və suveren dövlətlər arasında münasibətləri nizama salan beynəlxalq hüququn əsas başlanğıclarına müvafiq gəlmirdi. Millilik prinsipi müqəddəratını təyin edilməsini ancaq milli əlamətlə bağladığından hətta Buruca inqilabları dövrünün beynəlxalq hüququnda belə hökmran mövqə qazanmışdır.¹⁴²

Bundan sonra marksizm millətlərin müqəddəratını təyin etmək prinsipini hər cür milli zülmə qarşı mübarizə şüarı kimi irəli sürdü. F.

¹⁴² Вах. Тузмухамедов Р. А. Ответ клеветникам. Самоопределение народов средний Азии и международное право. М., 1969.С. 23-36

Engels göstərirdi ki, «başqa xalqa zülm edən xalq özü azad ola bilməz.»¹⁴³

Xalqlann müqəddəratını təyin etmək prinsipi beynəlxalq hüququn məcburi norması kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə «Vətəndaş və liyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın, «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 1-ci maddəsində xalqlann öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ən mühüm və başlıca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılmasının bir məqsədi də xalqlann bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinə hörmət olunması əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsidir. Həmin məqsəd Nizamnamənin bir sıra müddəalarında daha da konkretləşdirilmişdir. Məsələn, Nizamnamənin 55-ci maddəsində bu məqsəd həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi, sosial, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, insan hüquqlarına riayət edilməsi və s. sahələrdə beynəlxalq problemlərin həlli ilə sıx surətdə əlaqələndirilir.

Son vaxtlar müxtəlif dövlətlərin tərkibində olan milli azlıqların milli müqəddəratını təyin etmək hüququnu öz dövlət qurumlarını yaratmaq hüququ kimi təfsir etməsi istiqamətində nəzərə çarpan əsaslandırılmamış meyllilər məhz bu prinsipin mahiyyətinin düzgün dərk edilməməsi və ya onlann bilərəkdən yanlış təfsir edilməsi ilə bağlıdır.

Müqəddəratı təyin etmək hüququnun mahiyyətinin, onun həcminin, subyektinin müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə beynəlxalq hüquqi sənədlərə istinad edilməlidir. BMT - nin qəbul etdiyi sənədlərdə müqəddəratı təyin etmənin başlıca normativ məzmunu öz ifadəsini tapmışdır. 14 dekabr 1960-cı ildə BMT Baş Məclisinin XV sessiyasında qəbul edilmiş «Müstəmləkə ölkələri və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında» Bəyannamədə xalqlann müqəddəratını təyin etmə prinsipinin məzmunu «xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz, seçmək hüququnun təsdiqi» kimi açıqlanmışdır. Bu sənəddə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı öz təsdiqini tapmışdır.¹⁴⁴

¹⁴³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 18, с. 509.

¹⁴⁴ Организация Объединенных Наций. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятнадцатой сессии. Т. Г. (20 сентября - 20 декабря 1960 года), с. 75.

1970-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında* bəyannamədə göstərilir ki, «suveren və müstəqil dövlətin yaradılması,, müstəqil dövlətə azad surətdə qoşulma və ya onunla birləşmə və ya xalqın azad surətdə müəyyən etdiyi başqa siyasi statusun bərqərar | edilməsi həmin xalqın müqəddəratını təyin etmə hüququnu həyata keçirmə formalarıdır.» Bu sənəddə də göstərilir ki, qətnamənin (müddəalarından heç biri suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi, bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə 4 pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz.¹⁴⁵

Beləliklə, beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ hər bir xalqın azad, xaricdən heç bir təzyiq olmadan müstəqil dövlət yaratmaq hüququ daxil olmaqla özünün dövlət mənsubiyyətini, həmçinin daxili, siyasi, iqtisadi sosial və mədəni həyat formasını müəyyən etmək hüququdur.

Müqəddəratı təyin etmə hüququnun məzmununda tez-tez iqtisadi aspektlər də qeyd edilir. Buraya xalqın özünün təbii sərvətləri və ehtiyatları üzərində azad sərəncam vermək, mədəni inkişafını həyata keçirmək hüququnu daxil etmək olar.

Xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququ, onun məzmunu, subyektləri və həcmi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında bir sıra fikir ayrılıqları mövcuddur. Onlar üzərində dayanmağı və ayn-ayn fikirlərə münasibətimizi bildirməyi vacib sayırıq.

Öncə göstərmək istəyirik ki, beynəlxalq hüquqda xalqların müqəddəratını təyin etmə prinsipinin beynəlxalq hüquq norması deyil, siyasi prinsip və ya əxlaqi tələb olması barədə də fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, amerikalı müəllifi B. Rivlin göstərirdi ki, «müqəddəratı təyin etmə hüququ öz-özünə özlüyündə hüquqi anlayış deyildir. O, beynəlxalq hüququn ümumi prinsipi kimi inkişaf etməmişdir.»¹⁴⁶ Amerikan L.Qudriç və norveç E.Hambre BMT nizamnaməsinin şərh edərkən sübut etməyə çalışırdılar ki, xalqların

¹⁴⁵ Действующее международное право. М, 1996. т. 1. с. 71.

¹⁴⁶ Rivlin B. Self - Determination and Dependent Areas. «International Conciliation». January. 1955. N 501. p. 199.

müqəddəratını təyin etməsi «əxlaqi konsepsiyadır.»¹⁵⁶ Ç.Hayd və Q. Dam da bu mövqedən çıxış edirdilər.¹⁵⁷

Fransız M.Siber müqəddəratı təyin etmə prinsipinin mövcudluğunu inkar edərək onu «özündə dövlət və millətin dağılması əsaslarını birləşdirən yalançı prinsip adlandırmışdır.»¹⁵⁸ Holland B.Landqer göstərirdi ki, “müqəddəratı təyin etmə hüququ xaosun leqallaşdırılmasıdır.»¹⁵⁹ 1967-ci ildə Beynəlxalq hüququn prinsipləri üzrə Xüsusi Komitədə müzakirə zamanı iştirakçıların demək olar ki, hamısı təsdiq etmişdi ki, müqəddəratı təyin etməyə ancaq mənəvi və siyasi müddəə kimi baxmaq olmaz. O, müasir beynəlxalq hüquqda öz yerini müəyyənləşdirmiş prinsipdir.¹⁶⁰

Hazırda xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququnun beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları üçün hüquq və vəzifələr müəyyən edən beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş *jus cogens* prinsipi olmasını inkar etmək olmaz. Bu beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı təcrübədə də öz təsdiqini tapmışdır.

Xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququ ilə bağlı mübahisəli cəhətlərdən biri də onun konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olmasının iddia edilməsindədir. Belə bir mövqe mövcuddur ki, bu prinsip müstəmləkəçiliyin dağılması ilə əlaqədar olaraq öz dövrünü yaşamışdır. Əlbəttə, bu cür fikrin yaranması üçün müstəmləkə xalqlarının müqəddəratını təyin etmək hüququ əsasında yeni dövlətlər yaratması, onların həmin hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi mühüm rol oynamışdır. Hələ V.I.Lenin qeyd edirdi ki, müstəmləkələrin azad olunması - millətlərin müqəddəratını təyin etməsindən başqa bir şey deyildir.¹⁶¹

Altı cildlik beynəlxalq hüquq kursunun müəllifləri göstərir ki, siyasi və hüquqi nöqteyi-nəzərdən müstəmləkəçiliyin ləğvi və yeni

¹⁵⁶ Goodrbch M., Hambro E. Charter of the United Nations/Boston, 1946. p. 61.

¹⁵⁷ Hyde H.N Permanent sovereignty over National Wealth and Resources // American Journal of International Law - Vol. 50. 1956 - № 4-p. 858-859.; Dham B. Volkerrecht- Bd. 1. Stuttgart, 1958. s. 389-390.

¹⁵⁸ Sibert M. Traite de droit international public.-Vol. 1. - p., 1951. p. 47, 91-93.

¹⁵⁹ Landheer B. On the Sociology of the international Society. - The Hague, 1966.p.29.

¹⁶⁰ Ковалев А. А. Самоопределение и экономическая независимость народов. М. 1988.

с. 12.

¹⁶¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений, т. 27. с. 261; т. 31.с. 167- 168.

müstəqil dövlətlərin yaranması millətlərin müqəddəratını təyin etmi prinsipinin təcrübədə təsdiqi və həyata keçirilməsi deməkdir.¹⁵³ 1

V.A.Mazov belə hesab edir ki, «müqəddəratı təyin etmə hüququnu J subyekti müstəmləkə zülmünü üzərində hiss edən, müstəmləkəçilə^{TM} qarşı azadlıq uğrunda mübarizədə özünün siyasi, iqtisadi, sosial vəl mədəni statusunu müdafiə etməyə can atan xalq və ya millətdir.»¹⁵⁴ Я

1952-ci ildə BMT Baş Məclisinin VII sessiyasında qəbul edilmiş «Millət və xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ» haqqında qətnamədə də müqəddəratı təyin etmə hüququnun özü idarəs olunmayan və himayə altında olan ərazilərə şamil olunduğu öz əksini tapmışdır.¹⁵⁵ 1

B.M.Klimenko qeyd edir ki, müstəmləkə imperiyalan dağıdıqdan 1 sonra millətlərin müqəddəratını təyin etmək məsələsi yeni müstəqil milli 1 dövlətlər yaratmaq mənasında əsasən həll edilmişdir.¹⁶⁵ B.M.Klimenkonun bu fikri ilə şərikik. Əlbəttə, o mənada yox ki, i xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ yalnız müstəmləkə; xalqlarına aiddir. Müəllif özü də bunu iddia etmir və göstərir ki, bu prinsip yeni müstəqil dövlətlər yaratmaq mənasında əsasən həll edilmişdir. Lakin bu istisna da olunmur. Yəni müstəmləkə dövlətlərinin müstəqillik əldə etməsi prosesi genişləndiyi tarixi şəraitdə bu prinsip 4 daha aktual məna kəsb etmişdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, müasir tarixi şərait üçün müqəddəratı təyin etmə prinsipi öz dövrünü yaşamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqəddəratını təyin etmiş xalqın ikinci dəfə həmin hüquqdan istifadə etmək hüququnun olmaması fikri də yanlışdır. Çünki müqəddəratı təyin etmə xalqın əbədi və ayrılmaz hüququdur. Xalq iradəsini azad surətdə ifadə etməklə bu hüquqdan istədiyi vaxt istifadə edə bilər.

T.F.Musayev haqlı olaraq qeyd edir ki, xalq bir dəfə müqəddəratını I təyin etməklə bu hüququnu itirmir. Müstəqil dövlət yaratdıqda, 1 federativ dövlətin tərkibinə daxil olduqda və ya hər hansı siyasi statusu |

¹⁵³ Курс международного права. Основные принципы. М. т. 2.1967. с. 202.

¹⁰ Мазов В.А. Принципы Хельсинки и международное право. М. 1980.С.56.

¹⁶⁴ Объединенные Нации. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на седьмой сессии за время с 14 октября по 21 декабря 1952 г.с. 29.

¹⁵⁴ Вах. Международное право. Отв. ред. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И. М. 1998. с. 48. i

müəyyən etdikdəh sonra xəlqın həmin hüquqdan istifadə hüququ yenə də qorunub saxlanır.¹⁵⁷

Müqəddəratı təyin etmə anlayışına aid mübahisəli məsələlərdən biri də onun həcmi ilə bağlıdır. Bu müqəddəratı təyin etmə hüququnun xalqların hansı hüquq və maraqların əhatə etməsi ilə əlaqədardır.

Bir çox müəlliflər belə hesab edir ki, BMT Nizamnaməsinə əsasən müqəddəratı təyin etmə hüququ dövlət kimi ayrılmanı deyil, ancaq özünüidarəçiliyi əhatə edir.¹⁵⁸

Bir sıra müəlliflər isə göstərir ki, ayrılma hüququnun mövcudluğu dünyanın çox sayda xırda dövlətlərə bölünməsinə səbəb olar və bəşər cəmiyyətinin məhvinə apara bilər.¹⁵⁹

V.İ.Lenin tərəfindən xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ xalqın dövlət kimi aynlana qədər siyasi taleyini azad həll etməsi səviyyəsinə çatdılsa da o, «müqəddəratı təyin etmə tələbinin heç də ayrılma, hissələrə bölünmə və xırda dövlətlər yaratmaq tələbinə bərabər olmadığını» qeyd edirdi.¹⁶⁰

A.A.Kovalev da belə hesab edir ki, bütün milli azlıqlara, yəni mədəni, etnik köklərə malik olub müəyyən coğrafi ərazidə yaşayanlara dövlət ərazisi daxilində müqəddəratı təyin etmək hüququ verilməsi həmin prinsipin həyata keçirilməsini cəfəngiyata, ərazi bütövlüyünün pozulmasına aparıb çıxaracaqdır.¹⁶¹

BMT-nin sabiq Baş katibi Butros Qali bununla əlaqədar qeyd edirdi ki, əgər hər bir etnik, dini və ya linqvist qrup dövlətçilik tələb edərsə, o zaman ərazilərin bölüşdürülməsinin sonu olmayacaq.¹⁶²

Göstərilənlər müqəddəratı təyin etmək hüququ ilə bağlı daha bir məsələnin-bu hüququn subyektinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

160

Мусаев Т. Ф. Международно-правовой подход к вопросам реализации права народов на самоопределение и обеспечения защиты прав лиц, принадлежащих к меньшинствам.// *Beynəlxalq hüquq*. 1998 № I с.77.

Bentwoch N. And Martin A. A Commentary on the Charter of the United Nations. London, 1951, p. 7.

¹⁵⁹ Eagleton Cl. Self- Determination in the United Nations. «American Journal of International Law», V. 47, 1953, N 1, p.93.

¹⁶⁰ Ленин В.И. Полное собрание сочинений, т.27, с. 255.

¹⁶¹ Ковалев А. А. Самоопределение и экономическая независимость народов. М. 1988. с. 30

¹⁶² BMT Baş Məclisi qırx səkkizinci sessiyasının üçüncü komitəsində - Azərbaycan qəzeti. 21 oktyabr 1993-cü il.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında belə bir mövqə mövcud olmuşdur ki, xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektini xalqlar deyil, onları daxil edən dövlətlərdir.¹⁶³

Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, müqəddəratı təyin etmə hüququnun konkret daşıyıcıları ilə bağlı təcrübə məsələləri hər bir ayrıca hadisənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.¹⁶⁴

O.N.Curek müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektindən danışarkən göstərir ki, «müqəddəratı təyin etmək hüququ müqəddəratı təyin edilən ərazidə daimi yaşayan bütün əhəlidən ibarət xalqa məxsusdur. Məhz ona görə müqəddəratı təyin etmə məsələsinin həllində milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müvafiq ərazidə yaşayan bütün əhali iştirak etməlidir. Çoxmillətli qurumda müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektini millət deyil xalqdır.»¹⁶⁵

Bir çox müəlliflər isə «xalq», «millət», «milli azlıq» anlayışlarının ümumqəbul olunmuş tərifinin olmamasına görə xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektlərinin, həmçinin bu anlayışın özünün müəyyən edilməsinin çətinlik törətdiyini və hətta bunun mümkün olmadığını qeyd etmişlər.¹⁶⁶

Xalq anlayışının müəyyən edilməsi üçün tarixi birlik, irqi və etnik, mədəni və dil, dini və ideoloji əlaqələr ümumi coğrafi yerləşmə, ümumi iqtisadi əsas, həmin qurumun kifayət qədər say tərkibinə malik olması kimi əlamətlər zəruri hesab olunur.¹⁶⁷

Göstərilən meyarlar xalq anlayışının müəyyən edilməsində əsas kimi götürülə bilər. Lakin həmin meyarlar da bu anlayışın dəqiq müəyyən edilməsi üçün kifayət deyildir. Belə ki, sosial qrupun xalq adlanması üçün onun say tərkibi nə qədər olmalıdır? Əgər xalq anlayışının müəyyən edilməsində onun konkret ərazi ilə bağlılığı əsas götürülsə, yaşadığı ərazilərdən zorla qovulmuş şəxslər bəzən bu məsələ necə həll olunmalıdır?

¹⁶³ Вах. Kelsen.H. The Law of the United Nations. London, 1952, p. 52.

¹⁶⁴ Курс международного права в шести томах, т. 2. М. с.218.

¹⁶⁵ Журек О.Н. Самоопределение народов в международном праве.// Советское государство и право. 1990 № 10.с.100.

¹⁶⁶ Вах. «Мирный договор и фальшивый лозунг «самоопределения»». «Международная жизнь». 1961. № 9; Мирский Г. Нация, этнос, религия в центрально-азиатском контексте // Мировая экономика и международные отношения. № 12. 1993. с. 5.

¹⁶⁷ Вах. Secretariat of the International Commission of Jurists.- The Events in East Pakistan, 1972,p.70.

Son vaxtlar bir sıra hallarda öz müqəddəratını təyin etmək hüququ kimi yüksək prinsipdən başqa dövlətlərdəki qohum etnik qruplara qayğı adı altında əraziləri genişləndirməyə bəraət qazandırmaq kimi tamahkar məqsədlərlə istifadə etməyə cəhd göstərilir. Belə hallarda bir cinik qrupun öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirməsi bəzən başqa etnik qrupların əsas hüquqlarından məhrum olmasına, bəzən isə sadəcə olaraq tamamilə etnik təmizləməyə gətirib çıxarır.

Məsələn, müstəqilliyin bərpası nəticəsində öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirən Ermənistan Respublikası ilk növbədə 215 min azərbaycanlı vətəndaşı öz ərazisindən qovub çıxarmışdır. Ermənistan qarşısında onlann yeganə günahı erməni deyil, azərbaycanlı olmaları idi. Dağlıq Qarabağ ərazisində öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, Ermənistanın özündə olduğu kimi sadə prinsip əsasında həyata keçirilirdi. 170 min nəfər əhalinin yaşadığı Dağlıq Qarabağdan əvvəlcə 50 min nəfər azərbaycanlı qovuldu, sonra isə «öz müqəddəratını təyin etmək» ideyasını möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini Ermənistanla birləşdirən dəhliz açıldı. Daha sonra Dağlıq Qarabağ ətrafında yerləşən azərbaycanlıların yaşadığı 7 rayon işğal edildi. Dağlıq Qarabağın 120 min nəfərlik erməni icmasının öz müqəddəratını təyin etmək cəhdi kimi qələmə verməyə çalışdığı bu proses 1 milyondan çox azərbaycanlının zorla qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi və on mindən çox adamın həlak olması ilə nəticələnmişdir. Əlbəttə, bu cür separatçı, millətçi, təcavüzkar əməllər müqəddəratı təyin etmə hüququ ilə pərdələnə bilməz. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilər xalqı deyil milli azhğı təmsil edirlər.¹⁶⁸

«Millət» və «xalq» anlayışlarının vahid tərifinin olmaması müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektinin müəyyən edilməsi üçün maneə ola bilməz. BMT fəaliyyətinin bütün təcrübəsi yaxşı göstərir ki, millətlərin müqəddəratını təyin etmə hüququ haqqında normativ müddəalann yaradılması və onlann təcrübədə tətbiqi millət, xalq anlayışlarının vahid tərifinin yaradılmasını tələb etmir. Fikrimizcə, müqəddəratı təyin etmə məsələsi hər hansı konkret ərazidə-dövlətdə yaşayan əhalinin hamısının iradəsini ifadə etməsi ilə həll olunmahdır.

¹⁶⁸ Мамедов Р. Самоопределение по-армянски или о том, как армянские сепаратисты из Нагорного Карабаха в очередной раз грубо игнорируют международное право. //Мнение № 1 1997.с.11.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi qanunun tələbi kimi milli azlıq təşkil edən əhaliyə deyil, bütöv xalqa, dövlətə şamil edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, «sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.» Milli hüquqlar isə insan hüquqları kontekstində, onun tərkib hissəsi kimi qeyri-millətdən olan azlıqlara məxsusdur. Bu xalqların müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin ən ümdə əsasıdır.

Bu hüquq əksər dövlətlərin konstitusiyasında da öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 1-ci maddəsində (suverenlik xalqa məxsusdur, xalq bu suverenliyi Konstitusiyada göstərilən forma və hədlərdə həyata keçirir)¹⁷⁸, Almaniya Federativ Respublikası Konstitusiyasının preambulasında (Alman xalqı bütövlükdə öz taleyini sərbəst təyin edərək, Almaniyanın birlik və azadlığını tam gerçəkləşdirməyə çağırılır)¹⁶⁹, İrlandiya Konstitusiyasının 1-ci maddəsində (özünün idarəçilik formasını seçmək xalqın- ayrılmaz, özgəninkiləşdirilməyən suveren hüququdur)¹⁷⁰ və sair nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 5 maddəsinin 2-ci hissəsində həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində BMT-nin ümumi sülhü möhkəmləndirmək məqsədilə xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmətlə yanaşmaq əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədi daşdığı iddia olunur. BMT Nizamnaməsinin preambulası «Biz-birləşmiş millətlərin xalqları» ifadəsi ilə başlanır, imzanı isə «bütün vətəndaşları əhatə edən xalqların» hökumətləri adından səlahiyyətli şəxslər atır. Bu da xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququnun xalqlararası, dövlətlərarası münasibətlərə şamil olunduğunu göstərir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Конституции государств Европейского Союза. М. с. 181.

¹⁷⁰ Конституции государств Европейского Союза. М. с. 325.

¹⁷¹ Устав Организации Объединенных наций и статут международного суда. ООН. 1993. с. 7.

24 oktyabr 1970-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXV sessiyası tərəfindən qəbul edilmiş «Beynəlxalq hüququn dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinə dair prinsipləri haqqında» bəyannamədə xalqların müqəddəratını təyin etməsi prinsipi dövlətlər- arası münasibətlərə aid prinsip kimi bir daha öz ifadəsini tapmışdır.¹⁸²

Dünya birliyi aynılıb müstəqil dövlət təşkil etmək və ya dövlət içərisində muxtar qurum yaratmağa qanunun tələbi, norma kimi baxmır. C.Malinverni göstərir ki, «beynəlxalq hüquq dövlət üçün ərazisində yaşayan milli azlıqlara siyasi və ya inzibati qurum yaratmaq öhdəliyini nəzərdə tutmur. Beynəlxalq hüquq dövləti müəyyən dövlət forması yaratmağa məcbur edə bilməz.»¹⁷² Bu mövqeyi Norveç İnsan hüquqlar institutunun direktoru İdi Absyörn də müdafiə edir.¹⁷³

Beynəlxalq standart, norma milli azlıq təşkil edənlərin insan hüquqları və azadlıqlarından bir vətəndaş kimi tam istifadə edə bilməsidir. Milli azlıqlar üçün dil, mədəniyyət, etiqad, adət-ənənə xüsusiyyətlərini saxlamaq, inkişaf etdirmək imkanlarının təmin edilməsi beynəlxalq hüququn tələbidir. Bu tələb Avropa Şurası Hüquqdan Demokratiyaya doğru Avropa Komissiyası (Venetsiya Komissiyası) Təkliflərinin 14-cü maddəsinin 1-ci bəndində də öz əksini tapmışdır.¹⁷⁴

BMT İnsan hüquqlar komissiyasının 48-ci sessiyasında qəbul olunmuş «Milli və ya etnik, din və dil cəhətdən azlıq təşkil edən şəxslərin hüquqları haqqında» Bəyannamədə göstərilir ki, «dövlətlər bütün tədbirləri görürlər ki, milli azlıqlara mənsub olan şəxslər öz xüsusiyyətlərini göstərə, öz mədəniyyətlərini, dil, din, adət və ənənələrini inkişaf etdirə bilsinlər.»¹⁷⁵

Avropa hüququnun mənbəyini təşkil edən bəzi konvensiyalarda, o cümlədən «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında»

182

183

184

Malinverni G- Local self - government, territorial integrity and protection of minorities // Local self - government, territorial integrity and protection of minorities. Lausanne, 25- 27 April 1996. Council of Europe Publishing. P. 314.

Asjorn E. Territorial integrity of States, minority protection and guarantees for autonomy arrangements: approaches and roles of the United Nations // Local self - government, territorial integrity and protection of minorities. Lausanne, 25-27 April 1996. Council of Europe Publishing. P. 273.

Local self - government, territorial integrity and protection of minorities. Lausanne, 25- 27 April 1996. Council of Europe Publishing. P. 231.

¹ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 71.

Avropa Konvensiyası, «Yerli Özunüidarəçilik haqqında» Avrope Xartiyası, «Milli Azlıqların Müdafəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası» «Regional Dil və ya Azlıqların Dilləri haqqında» Avropa KooveJ siyasının normalarında milli azlıqlar, onların hüquqi statusunu» müəyyən edilməsi ilə bağlı ümumi müddəalar öz əksini tapmışdır.¹⁸⁷ 1 «Milli Azlıqların Müdafəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası»na əlavə müddəaların mətnində və «İnsan hüquqları və əsas azadlıqları» müdafəsi haqqında» Avropa Konvensiyasına əlavə protokola» Parlament Assambleyasının 1201(1993) Təvsiyələrində milli azlıqlarla» bağlı məsələlərə daha ətraflı toxunulmuşdur.

Macarıstan, İtaliya və Yuqoslaviya hakimiyyət orqanlarının sorğusu əsasında Avropa Şurasının Hüquqdan Demokratiyaya doğru Avropa Komissiyası işçi qrupu yaradaraq Avropada milli azlıqların vəziyyətini 1 öyrənmiş və beynəlxalq sənədlərə daxil edilməsi üçün prinsiplər .! müəyyən etmişdir. Həmin prinsiplərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli 1 azlıq heç cür xalqa bərabər tutula bilməz və dövlət sərhədləri daxilində] yaşamalıdır.¹⁸⁸

Parlament Assambleyasının 1201(1993) Təvsiyələrinin 11-ci maddəsi də bilavasitə milli azlıqlara həsr olunur. Orada göstərilir ki, «milli azlıqlara məxsus şəxslərin çoxluq təşkil etdiyi regionlarda dövlətin daxili qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həmin şəxslərin yerli və ya muxtar hakimiyyət orqanı yaxud onların özünəməxsusluğu və ərazi vəziyyətini əks etdirən xüsusi statusu olmalıdır.»¹⁸⁹

24 noyabr 1995-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının İnsan Hüquqları və Hüquq Məsələləri Komitəsi Venetsiya Komissiyasından 1201(1993) Təvsiyəsinin 11-ci maddəsinin təfsiri ilə əlaqədar rəy verməyi xahiş etmişdir. Komissiyanın hazırladığı rəydə göstərilirdi ki, 11-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlar milli azlıqlara məxsus şəxslərə şamil edilir. Milli azlıqlar dedikdə dövlətin ərazisində yaşayıb və onun vətəndaşı olan, həmin dövlətlə uzunmüddətli, möhkəm) və davam edən əlaqələr yaradan, fərqləndirici etnik, mədəni, dini və ya linqvist xüsusiyyətlərə malik olan, həmin dövlətin və ya dövlətin

¹⁸⁷ Вах. Донна Гомьен, Давид Харрис, Лео Звакк. Европейская Конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия. Право и практика. М. 1998.

¹⁸⁸ Local self - government, territorial integrity and protection of minorities. Lausanne, 25- 27 April 1996. Council of Europe Publishing. P. 234.

¹⁸⁹ On the interpretation of article 11 of the draft protocol of the European Convention on Human Rights appended to recommendation 1201 of the Parliamentary Assembly .p.5.

regionunun əhalisindən sayca az olmasına baxmayaraq kifayət qədər təmsil olunan, özünəməxsusluğunu qorumağa qayğı ilə yanaşan müəyyən qrup şəxslər başa düşülür. Sənəddə belə bir izah da verilirdi ki, 11-ci maddənin tətbiqi üçün azlıq regionda çoxluğu təşkil etməlidir. Komissiya həmçinin qeyd edirdi ki, dövlət ərazisinin siyasi, inzibati seçki dairələrinə bölgüsü zamanı ərazidə yaşayan azlıq nəzərə alınmalıdır.

Komissiya yerli və muxtar özünüidarəçilik orqanlarını və ya xüsusi statusu müəyyən etmir və burada dövlətə sərbəstlik verir. Həm də qeyd edir ki, azlıqlara verilən yerli və muxtar hakimiyyət orqanları və ya xüsusi status dövlətin milli qanunvericiliyinə müvafiq olmalıdır. Komissiyanın mövqeyinə görə beynəlxalq hüquq bu mənada dövlətə azlıqların probleminin ərazi həllini diktə edə bilməz.¹⁸¹

Beynəlxalq hüquq xalqların öz müqəddəratını təyin etmə və dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin ahəngdar surətdə uzlaşdırılması, əlaqələndirilməsini tələb edir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyannamədə açıq aşkar göstərilir ki, hüquq bərabərliyi və müqəddəratı təyin etmə prinsipi suveren müstəqil dövlətlərin siyasi birliyinin və ya ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulması və ya parçalanması ilə nəticələnə biləcək hərəkətlərə sövq edən, imkan verən prinsip kimi anlaşılmamalı və beynəlxalq hüququn digər əsas prinsipləri ilə kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir. Bəyannamənin bu müddəası beynəlxalq hüququn bütün əsas prinsiplərinin qarşılıqlı; əlaqəsini nəzərdə tutduğuna görə prinsipial əhəmiyyətə malikdir.¹⁸²; Beynəlxalq hüquq normalarının tələblərindən biri də xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququndan dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qəsd edilməsi məqsədilə istifadə olunması yolverilməzdir.

ATƏT-in Helsinki Yekun aktında da xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun iştirakçı dövlətlər tərəfindən BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır.¹⁸³

¹⁸¹ On the interpretation of article 11 of the draft protocol of the European Convention on Human Rights appended to recommendation 1201 of the Parliamentary Assembly .p.7.

¹⁸² Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 72.

¹⁸³ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 73.

ATƏT-in Yekun aktında əksini tapmış müqəddəratı təyin etmə prinsipinin başqa prinsiplərlə bağlılığı onu tələb edir ki, bu prinsip tövsif və tətbiq nöqtəyi-nəzərindən sənəddə əksini tapmış başqa prinsiplərlə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir. Bu, o deməkdir ki, ondan sülh və təhlükəsizliyə, xalqların digər əsas mənafeələrinə zidd məqsədlərlə istifadə edilməsi hüquqazidd hesab edilməlidir. Hər bir iştirakçı dövlət öz növbəsində başqa dövlətin vahidliyi və ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətlərdən çəkinməlidir.

Avropa Şurası Milli Azlıqların Müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının preambulasında milli azlıqların hüquqlarının dövlətin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla həyata keçirilməsinin zəruriliyi iki dəfə qeyd olunur. 21-ci maddədə isə göstərilir ki, həmin çərçivə konvensiyasında heç nə dövlətin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə zidd tövsif edilə bilməz. Bu müddəa Regional dillər və ya Azlıqların dilləri haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq hüquqşünaslar tərəfindən də bu mövqe müdafiə olunur. İ.D.Levin göstərir ki, millətin müqəddəratını təyin etmək hüququ «mövcud sərhədlərin dəyişdirilməsi üçün əsas hesab edilə bilməz.»¹⁸⁴

M.Klimeko isə belə fikirdədir ki, müqəddəratı təyin etmə separatçı mövqedən suveren dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi vahidliyinə zərər yetirməklə həyata keçirilə bilməz.¹⁸⁵

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Ermənistan-Azərbaycan münabiqəsi məhz beynəlxalq hüququn imperativ prinsiplərinə, o cümlədən, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların müqəddəratını təyin etmə prinsipinə riayət olunmaqla Azərbaycan dövləti hüdudunda milli azlıq təşkil edən ermənilərə muxtar qurum çərçivəsində xüsusiyyətlərini göstərə bilmək, öz mədəniyyətlərini, dil, din, adət və ənənələrini inkişaf etdirmək imkanı yaradılmaqla həll edilməlidir.

7. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn yeni prinsipidir. Lakin o, beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş

¹⁸³ Левин И.Д. Суверенитет. М. 1948. с. 262.

¹⁸⁵ Вах. Международное право. Отв. ред. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И. М. 1998. с. 48,

prinsiplərinə, əsaslandığına görə beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafının məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor tətbiq etməmə və zor tətbiq etməklə hədələməmə, dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipləri ilə sıx əlaqədardır. Həmin prinsiplərin bir çox müddələrinin dövlətlərin ərazi toxunulmazlığı, həmçinin sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi məqsədi daşdığı aydın görünür. Dövlət sərhədi dövlət ərazisinin hüdudlarını müəyyən etdiyinə görə ona hər cür qəsd, dövlət ərazisinin bütövlüyü və toxunulmazlığına qəsd hesab olunmalıdır. Əksinə, dövlət ərazisinə hər hansı qəsd, dövlətin mövcud sərhədlərinə qəsddir.¹⁸⁶ Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipi üç aspektdən nəzərdən keçirilməlidir:

1) dövlət sərhədləri toxunulmazdır, ona görə ki, dövlət ərazisinin özü toxunulmazdır;

2) sərhədlər toxunulmazdır o mənada ki, yerlərdə qeyd olunmuş sərhəd xətlərinin özləri toxunulmazdır;

3) dövlət sərhədləri toxunulmazdır ona görə ki, onlar dövlətlərin müəyyən etdiyi hüquq qaydasının sərhədlərini göstərir.¹⁸⁷

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipin məzmununu dövlətlərin müəyyən edilmiş sərhədlərinin əsil təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir.

ATƏT-in Helsinki Yekun aktına görə Avropa dövlətləri biri-birinin sərhədlərinə, eləcə də Avropanın bütün dövlətlərinin sərhədlərinə toxunulmaz kimi baxdıqlarını, hazırda və gələcəkdə həmin sərhədlərə təcavüz etməkdən çəkinəcəklərini öhdələrinə götürmüşlər.

Dövlət sərhədinə qəsd-sərhəd xəttinin, onun hüquqi rəsmiləşdirilməsinin və ya yerlərdə sərhəd xəttinin faktiki vəziyyətinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş birtərəfli tələb və ya fəaliyyətdir. Ona görə də, bu prinsipin tanınması dövlətlərin biri-birinə hər hansı ərazi iddialarından imtina etməsi deməkdir. ATƏT-in Helsinki Yekun aktında daha sonra göstərilir ki, Avropa dövlətləri «hər hansı iştirakçı dövlətin bütün ərazisini yaxud bir hissəsini işğal və qəsb etmək məqsədi güdən hər hansı tələb yaxud hərəkətlərdən çəkinəcəklər.»¹⁸⁸ Sərhədlərin

¹⁸⁶ Вах. Клименко Б.М., Ушаков Н.А. Нерушимость границ - условие международного мира. М. 1975. с. 41.

¹⁸⁷ Вах. Клименко Б.М. Государственная территория. М. 1974. с. 55.

¹⁸⁸ Действующее международное право. М. т. 1. с. 75.

toxunulmazlığı prinsipinin qəbul edilməsi ilə Avropa dövlətləri Avropada mövcud sərhədlərin toxunulmaz olduğunu bir daha tanıyırlar. Bu tanıma beynəlxalq hüquqi xarakter daşıyır və müəyyən” hüquqi nəticələr doğurur. Eyni zamanda artıq bu tanımadan gerfi çəkilmək də mümkün deyildir. Faktiki mövcud olan sərhədlər beynəlxalq hüquqi tanınması dövlətlərin mövcud sərhədlərə dair sazişi- kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin əsas məzmununun aşağıdakı ünsürlərdən ibarət olduğunu göstərmək olar:

- 1) mövcud sərhədlərin beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq hüquqi cəhətdən müəyyən edilmiş kimi tanınması;
- 2) dövlətlərin həmin sərhədlərin özbaşına dəyişdirilməsindən çəkinməsi;
- 3) dövlətlərin hazırda və gələcəkdə hər hansı ərazi iddialarından imtina etməsi;
- 4) zor tətbiq edilməsi və zor tətbiq etməklə hədələmə də daxil olmaqla sərhədlərə hər hansı qəsdən imtina edilməsi.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ilk günlərindən erməni təcavüzkarları Azərbaycan sərhədlərini pozmaqla, müxtəlif məntəqələrdən ərazilərimizə soxularaq təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmişlər. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin tələblərinin pozulması nəticəsində Azərbaycanın ərazilərinin beşdə bir hissəsi işğal edilmişdir. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin tələblərinin pozulması Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını, onun «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasının həyata keçirmək niyyətindən xəbər verir. Bu isə ATƏT üzvü kimi Ermənistanın üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozmasını göstərir. Azərbaycan dövləti Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsində məhz beynəlxalq hüquq normalanna riayət edilməsini və münaqişənin həmin normalar əsasında nizama salınmasını tələb edir: «Bəzi obyektiv səbəblərə görə və ayrı-ayrı dövlətlərin, dairələrin Ermənistana göstərdikləri kömək sayəsində Ermənistan silahlı qüvvələri üstünlük əldə ediblər. Ancaq beynəlxalq hüquq normalarında göstəriləndiyi kimi, bir dövlətin başqa bir dövlətin torpaqlarını zorla ələ keçirməyə ixtiyarı yoxdur, eləcə də bir dövlətin başqa bir dövlətin sərhədlərini zorla pozmağa ixtiyarı yoxdur. Mən

sadəcə onu istəyirəm ki, Ermənistan bu beynəlxalq hüquq normalarına riayət etsin.»¹⁸⁹

ATƏT-in Yekun aktında göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər belə hesab edirlər ki, «onların sərhədləri beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, dinc yolla razılaşdırmalara əsasən dəyişdirilə bilər.»¹⁹⁰ Bu müddəa sərhədlərin qismən dövlətlərin razılığı ilə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu cür ərazi dəyişiklikləri çox vaxt ayrı - ayrı yerlərdə sərhədlərin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Lakin ərazi dəyişiklikləri ciddi hüquqi çərçivədə aparılmalıdır. Onlar müəyyən şərtlərə hökmən riayət edildiyi halda hüquqauyğun hesab edilə bilər. Dövlət sərhədini dəyişmək hüququnu həyata keçirən dövlət aşağıdakılan rəhbər tutmalıdır:

- 1) onun fəaliyyəti beynəlxalq hüquqa müvafiq olmalıdır;
- 2) ərazi dəyişikliyi dinc yolla həyata keçirilməlidir;
- 3) ərazi dəyişikliyi müqavilə əsasında aparılmalıdır.

Həmin şərtlərdən hər hansı birinə riayət edilməməsinin hüquqi nəticəsi sərhədlərin dəyişdirilməsi haqqında sazişin *ab initio* qeyri- həqiqiliyi deməkdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın Ermənistanla ərazi dəyişikliyi, yəni Dağlıq Qarabağın ərazisi ilə Naxçıvan və Azərbaycan arasındakı ərazinin dəyişdirilməsi barədə təkliflər də irəli sürülmüşdür. Bizə elə gəlir ki, bu təklif münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinin real variantlarından biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Dövlətlərin razılığı ilə ərazilərin dəyişdirilməsi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə ziddiyyət təşkil etmir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevral ayının 23-də Böyük Britaniya Krallığı Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda keçirilən görüş zamanı bu barədə verilmiş sualla əlaqədar olaraq demişdir ki, «ərazi mübadiləsi ideyası təzə ideya deyil. Bu dəfələrlə təklif edilmiş variantlardan biridir. Əgər real surətdə ehtiyac olarsa, bu ideyaya bir də baxmaq olar.»¹⁹¹

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət sərhədinin toxunulmazlığı prinsipi ilə

¹⁸⁹ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. Bakı. 1996. Cild 1. S.250.

¹⁹⁰ Действующее международное право. М. т.1.с.75.

³⁰⁰ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. Bakı. 1996. Cild 1. S.120.

Yekun Aktında sərhədlərin dəyişdirilməsi imkanının nəzərdə tutulması

arasında heç bir hüquqa ziddilik yoxdur. Belə ki, sərhədlərin toxunulmazlığı dövlətlər arasında ərazi mübahisələrini istisna edir. Bununla belə dövlətlər könüllülük və müqavilə əsasında qismən ərazi dəyişiklikləri apara bilirlər. Məhz bu cəhətinə görə Yekun aktında sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi və sərhədlərin dəyişdirilməsi imkanı haqqında müddəa ayrı-ayn prinsiplərdə nəzərdə tutulmuşdur. Sərhədlərin dəyişdirilməsi prinsipi dövlətlərin suveren bərabərlik hüququnun tərkib hissələrindən biridir. Beləliklə, sərhədlərin dəyişdirilməsi müddəasının mövcudluğu sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinə heç bir təsir göstərmir.

Dövlət sərhədinin toxunulmazlığı prinsipindən yaranan öhdəlik bütün dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Lakin dövlət ərazisinin bütövlüyü və toxunulmazlığı və dövlət sərhədinin toxunulmazlığı prinsipləri Avropa üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tarix boyu Avropa dünya sivilizasiyasının inkişafına ağır zərbələr vurmuş bir çox müharibələr meydanına çevrilmişdir. Həm də bu müharibələrin başlanmasına səbəb dövlətlərin biri-birinə ərazi iddiaları və onunla bağlı sərhəd mübahisələri olmuşdur.¹⁹²

Hazırda sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi Avropada sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın başlıca prinsipinə çevrilmişdir. Prinsipin universal tətbiqi dünyada sülh və təhlükəsizlik üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olacaqdır. Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin fikirləri də bu nəticəni təsdiq edir: «Biz möhkəm əminik ki, dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, və sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət indiki həyəcanlı və hədə-qorxulu dövrdə təhlükəsizliyin əsasıdır.»¹⁹³

8. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi

Bir dövlətin digərinin daxili işlərinə qarışmaması məsələsi hələ feodalizm dövründə meydana çıxmışdır. O vaxt suverenlər arasında qarşılıqlı olaraq ərazilərində biri-birinin işinə qarışmamaq barədə ikitərəfli müqavilələr bağlanırdı. Lakin bu müqavilələr feodalizm

¹⁹² Movchan A. Problems of boundaries and security in the Helsinki Declaration. 1977. Vol. 154.p.8

¹⁹³ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici Ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. Bəki. 1996. Cild 1.

dövrünün dövlətlərarası münasibətləri üçün xarakterik deyildi. Daxili işlərə qarışmamaq burjua inqilabları dövründə dövlətlərarası prinsip kimi formalaşmışdır. XVIII əsrin axırlarında Fransa inqilabı bu prinsipin hüquqi qüvvə almasında böyük rol oynamışdır. 24 iyun 1793-cü ildə qəbul edilmiş Fransa Konstitusiyasının 119-cu maddəsində göstərilirdi ki, fransız xalqı başqa xalqların hökumətlərinin işlərinə qarışmır və başqa xalqların da onun işlərinə qarışmasına dözmür.¹⁹⁴

Amerikanın beşinci prezidenti Cems Monronun 23 dekabr 1823-cü ildə Konqresə müraciətində Avropa dövlətlərinin Amerikanın işlərinə qarışmaması prinsipi irəli sürülmüş və gələcəkdə Amerikanın da Avropanın daxili işlərinə qarışmayacağı vəd edilmişdi. Beləliklə, Monro doktrinası «Amerika amerikalılar üçündür» devizini elan etdi. Lakin Monro doktrinası dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi üçün ardıcıl hüquqi baza rolunu oynamadı. Çünki bu doktrina bütün dövlətlərarası münasibətlərin deyil, yalnız Amerika və Avropa dövlətləri arasında münasibətlərin nizama salınmasının ümumi başlanğıcı kimi elan edilmişdi.¹⁹⁵

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindəndir. Bu prinsip beynəlxalq hüququn digər əsas prinsipləri ilə sıx bağlıdır və bütün dövlətlərdən başqa dövlətin səlahiyyətinə qarışmaq kimi qiymətləndirilə bilən hər hansı hərəkətlərdən çəkinməyi tələb edir. Dövlətin suverenliyi, yəni dövlətin ərazi aliliyi və siyasi müstəqilliyinin tanınması eyni zamanda, dövlətin müstəsna səlahiyyətinə aid olan fəaliyyətinin tanınması və ona hörmət edilməsi deməkdir. Bu da başqa dövlətlərin onun daxili işlərinə qarışmasını istisna edir. Dövlətin siyasi müstəqilliyi, onun daxili və xarici işlərdə başqa dövlətlərdən asılı olmamasında özünü təzahür etdirir.

Beynəlxalq hüquq dövlətin həm daxili, həm də xarici işlərində siyasi müstəqilliyini təsdiq və mühafizə edir. Lakin daxili və xarici müstəqilliyin məzmunu müxtəlif olduğu kimi beynəlxalq hüququn ona münasibəti də müxtəlifdir. Beynəlxalq hüquq dövlətdaxili münasibətləri nizama sala bilməz və nizamlamır. Beynəlxalq hüquq dövlətin daxili

¹⁹⁴ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. ч.I М. 1925 с. 24.

¹⁹⁵ Романов Л.М. «Доктрина Монро» - орудие интервенционистской политики США в Латинской Америке. // «Международное право и Латинская Америка». Изд-во ИМО. 1962. с. 35.

fəaliyyət sahəsində tam müstəqilliyini qəbul edir. Beləliklə, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili və beynəlxalq hüquqi nizamasalma sahələrini fərqləndirir və birincini dövlətin tam daxili səlahiyyətinə aid edir. Dövlətin daxili müstəqilliyi onun daxili səlahiyyətinə aid işlərdə fəaliyyətinin tam müstəqilliyi və qeyri-məhdud azadlığa malik olması deməkdir. Bununla belə, heç nə, dövlətə onun daxili səlahiyyətlərinə aid olan ayrı-ayrı məsələləri beynəlxalq hüquqi nizamasalma obyektinə çevirməyə mane ola bilməz. Dövlət buna səlahiyyətlidir və iqtisadi, sosial, mədəni xarakterli beynəlxalq problemləri həll edərkən könüllülük, bərabərlik və qarşılıqlı əsaslarla müqavilələr bağlamaq, konvensiya və sazişlərə qoşulmaqla başqa dövlətlərlə əməkdaşlığı həyata keçirir. Lakin bu və ya digər məsələlərin beynəlxalq hüququn nizamasalma obyektinə verilməsi, yalnız dövlətin razılığı ilə, onun daxili işlərinə qanşmadan həyata keçirilə bilər.

Dövlətin daxili işlərinə qanşmamaq prinsipi hazırda bir çox beynəlxalq hüquqi aktlarda öz ifadəsini tapmışdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi «mahdiyyət etiban ilə hər hansı bir dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlərinə» BMT-nin qarışmasını qadağan edir. Eyni zamanda dövlətin daxili işlərinə aid məsələlərin həll edilməsi üçün BMT-yə verilməsi Nizamnamədə nəzərdə tutulmamışdır. Lakin Nizamnamədə bu sahədə bir istisna öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin VII fəslində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda, yəni sülh üçün təhlükə yarandıqda, sülh pozulduqda və ya təcavüzkarlıq hərəkəti baş verdikdə qarışmama prinsipi BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən dövlətə məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsini istisna etmir.

BMT Baş Məclisinin XX sessiyasında 21 dekabr 1965-ci ildə qəbul edilmiş «Dövlətin daxili işlərinə qanşmağa yol verilməməsi, onlann istiqlaliyyəti və suverenliyinin qorunmasına dair» Bəyannamənin 1-ci maddəsində hər hansı dövlətin daxili işlərinə düzünə və ya dolayı yolla qanşmaq qəti surətdə qadağan olunur. Bəyannamənin 2-ci maddəsinə əsasən isə heç bir dövlətin hər hansı üstünlük əldə etmək məqsədilə başqa dövləti öz suveren hüquqlarından yan keçməyə məcbur etməsinə yol verilmir.²⁰⁵

ATƏT-in Helsinki Yekun aktında dövlətin daxili işlərinə qanşmama prinsipi aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: «İştirakçı dövlətlər onlann qarşılıqlı münasibətlərindən asılı olmayaraq digər iştirakçı dövlətin

Международное право в документах. М. 1965. с. 24.

daxili və ya onun daxili səlahiyyətinə aid olan xarici işlərinə hər hansı formada - birbaşa yaxud dolaylı, fərdi yaxud kollektiv müdaxilədən çəkinəcəklər.

Onlar, uyğun olaraq, digər iştirakçı dövlətə qarşı hər hansı bir formada silahlı müdaxilədən yaxud bu cür müdaxilə ilə hədələməkdən çəkinəcəklər.

Eyni qaydada onlar özünün suverenliyindən doğan hüquqlarını həyata keçirən digər iştirakçı dövlətin iradəsini özlərinin şəxsi mənafeələrinə tabe etdirməyə və beləliklə də hər cür üstünlüyə nail olmağa yönəldilmiş hər hansı hərbi yaxud siyasi, iqtisadi yaxud digər məcburiyyət aktlarından bütün hallarda çəkinəcəklər.

O cümlədən, onlar, uyğun olaraq, digər iştirakçı dövlətin rejimini zorla devirməyə yönəldilmiş terrorçu, təxribatçı yaxud başqa fəaliyyətlərə birbaşa yaxud dolaylı köməkdən çəkinəcəklər.»¹⁹⁷

Dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi ilə əlaqədar daxili silahlı münaqişə problemi xüsusilə ciddi xarakter almışdır. Beynəlxalq birlik çox vaxt dövlətlərarası münaqişələrdən daha çox bədbəxtlik gətirən bu cür münaqişələrin nizama salınmasından kənarında dura bilməz. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hətta məcburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə qanuni humanitar yardımın göstərilməsi qanuni hesab edilməlidir. İnsanların yaşamaq hüququnun, sülh hüququnun iri miqyasda pozulması ağır insan itkisinə səbəb olmuşsa və ya səbəb ola biləcəksə sülh üçün təhlükə və sülhün pozulması kimi qiymətləndirilməli və BMT nizamnaməsinin VII fəslinin müddəalarına müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi üçün əsas hesab edilməlidir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ermənilərin Azərbaycana ərazi iddialarının yeni təzahürü kimi 1987-ci ilin axırlarında meydana çıxmışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına SSRİ-nin o dövrdəki rəhbərliyi biganə və loyallıq münasibət bəsləyirdi. Nəticədə Qarabağ məsələsi ətrafında mübahisələr qızışmağa başladı və problem ciddi şəkildə aldı. Bu isə Azərbaycan xalqının haqlı etirazına səbəb oldu. Hələ 1990-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasını müxbir üzvü M.F.Məlikova İttifaq dövlətini «elan edilməmiş müharibə aparan qonşu respublika barəsində səhlənkarcasına fəaliyyətsizlik göstərən və havadarlıq siyasəti yeridən mərkəz» adlandırır. O, göstərirdi ki, «millətlərarası partlayışlar federativ

¹⁹⁷ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 76.

dövlətin çoxmərtəbəli binasını sarsıdır, İki ildir ki, Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqları, konstitusiyaya hüququ və beynəlxalq hüquq normaları pozulur, açıq-aşkar kobudcasına tapdalanır.»¹⁹⁸

Azərbaycan xalqının etirazlarına baxmayaraq «o vaxt Sovetlər İttifaqının hakim dairələrində olan bəzi qüvvələrin Azərbaycan xalqına qarşı, Azərbaycan Respublikasına qarşı ədalətsiz mövqeyinə görə»¹⁹⁹ ««Qarabağ problemi» əsasında meydana gəlmiş münaqişə... böyük müharibəyə çevrildi.»²⁰⁰

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edənə qədər «Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr» kimi təqdim olunan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasına xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar daxili işlərə qarışmamaq prinsipini rəhbər tutaraq rəsmi olaraq müdaxilə etmədilər.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi regional münaqişə kimi beynəlxalq miqyasda çıxdı. Problem tədricən beynəlxalq təşkilatların müzakirə obyektinə çevrildi və beynəlxalq hüquq normaları əsasında nizama salınma zərurəti yarandı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə Dünya Birliyi və dünya dövlətləri tərəfindən ciddi münasibət bəslənilməməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ciddi səhv hesab etmişdir: «Dünya Birliyi, böyük dövlətlər indiyədək bizim münaqişəmizə lazımi diqqət yetirməmişlər. Yeri gəlmişkən, diqqət yetirmədilər və öz səhvlərinin belə münaqişələrə, xüsusən burada, Qafqazda Ermənistanla Azərbaycan arasında gedən münaqişəyə Öz etinasız münasibətinin bəhrələrini gördülər.»²⁰¹

Keçmiş Yuqoslaviya ərazisində silahlı münaqişənin, etnik təmizləmənin, insanların kütləvi surətdə deportasiya edilməsinin qarşısının alınması məqsədilə göstərilən cəhdlər təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Əks halda insan tələfatı daha artıq ola bilərdi. Ona görə

«nə separatizmə, nə də etnik təmizləmələrə yol verməmək üçün qərarlan

¹⁹⁸ Коммунист гязети, 12 ийул 1990-ъы ил. № 157.

¹⁹⁹ Əliyev H. Müstəqillik yollarında. Bakı. 1997. cildi, s. 312. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. Bakı. 1996. cild 1. S.76.

²⁰¹ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviyada böhranın aradan qaldırılması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çernomurdini qəbul etmişdir. Azərbaycan qəzeti. 21 aprel 1999-cu il.

həm də zor gücünə qəbul etdirmək lazımdır.»²⁰²

Təbii ki, qarışmamaq prinsipi çərçivəsində BMT-nin imkanları dövlətlərin səlahiyyətlərindən genişdir. Dövlətlər üçün daha ciddi məhdudiyət müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətlər qarşılıqlı münasibətlərindən və ya hər hansı bir səbəbdən asılı olmayaraq dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlərə qanşa bilməzlər. Burada heç bir istisnaya yol verilmir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin mahiyyətinin daha ətraflı şərh məqsədilə bəzi anlayışlar üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. «Düzünə qanşmaq» birbaşa dövlət və onun orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu hər şeydən əvvəl silahlı qanşmaq və ya bu cür qanşmaqla hədələməkdir. Qarışmanın digər formaları da qadağan edilmişdir. Bununla belə qarışmama prinsipi ancaq dövlətlərin hüquq subyektliliyi və ya onun siyasi, iqtisadi və mədəni əsaslarına qarşı yönəlmiş fəaliyyətləri qadağan edir.

Qarışmaq aktları kifayət qədər iri miqyaslı olduqda, məcburiyyət xarakteri daşdıqda, dövlətin iradəsini özlərini şəxsi mənafeyinə tabe etdirməyə və beləliklə də, hər cür üstünlüyə nail olunmağa çalışıldıqda daxili işlərə qanşma kimi qiymətləndirilməlidir.

Yanakı qarışma dedikdə, dövlətin özü tərəfindən deyil, onun nəzarəti altında olan şəxslər, təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən hərbi, iqtisadi və başqa tədbirlər başa düşülür. Hərbi tədbirlər tətbiq edilərkən düzünə və yanakı qanşmaq arasında səddi müəyyən etmək çətin olur. Bütün hallarda başqa dövlətin zorakılıqla devrilməsinə, həmin dövlətdə daxili mübarizəyə qanşmağa yönəlmiş silahlı və terrorçu fəaliyyətə yol verilməsi, onun təşkili, maliyyələşdirilməsi, ona yardım göstərilməsi qadağandır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ilk vaxtlarında Dağlıq Qarabağ separatçılarının Ermənistan tərəfindən hərtərəfli dəstəklənməsi, onların maliyyələşdirilməsi, silahlandırılması, Ermənistan ərazisində müddətli dəstələrinin xüsusi təlim keçib hazırlanması həmin vaxtlar Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması kimi qiymətləndirilməli idi. Lakin sonradan Ermənistanın təcavüzkar niyyəti Özünü bəyan etdi. Belə ki, Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq təcavüzə keçməklə

²⁰² Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Prezidentinin Yuqoslaviyada böhranın aradan qalkınması üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Çernomırdini qəbul etmişdir. Azərbaycan qəzeti. 21 aprel 1999-cu il.

beynəlxalq hüququn yalnız dövlətlərin daxili işlərinə qanşmamaq prinsipini deyil, başqa prinsiplərini də, o cümlədən zor tətbiq etməmə, ərazi bütövlüyünə hörmət, dövlətlərin suveren bərabərliyi, mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi və s. prinsiplərini də açıq - aydın pozdu.

Beynəlxalq Məhkəmə «Nikaraquanın ABŞ-a qarşı» işi üzrə qərarında ABŞ tərəfindən «kontras»ın maliyyələşdirilməsi, hazırlanması, təlimi, silah və kəşfiyyat xarakterli məlumatlarla təchizi, ona maddi yardım göstərilməsini qarışmamaq prinsipinin açıq surətdə pozulması kimi qiymətləndirmişdir.²⁰³

Daxili işlərə qarışmama prinsipinin başa düşülməsi üçün «dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlər» anlayışı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlər sabit xarakter daşımır, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı ilə bu münasibətlərin nizama salma mexanizmində dəyişikliklər baş verir. Belə ki, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı ilə əlaqədar dövlətlər könüllü olaraq bir çox məsələləri özlərinin daxili səlahiyyətlərindən çıxaraq beynəlxalq hüquqi nizamasalma predmetinə çevirirlər. Bu cəhətdən 1991-ci ildə ATƏT-in İnsan amili üzrə Konfransının Moskva müşavirəsi sənədlərində təsbit edilmiş müddəa mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada göstərilir ki, iştirakçı dövlətlərin humanitar sahədə qəbul etdikləri amillər «ancaq həmin dövlətlərin müstəsna olaraq daxili işlərinə aid deyil, bütün iştirakçı dövlətlər üçün birbaşa və qanuni maraq doğuran» məsələlərdir.²⁰⁴

Daxili işlərə qarışmama prinsipinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, o öz sərhədləri hüdudunda beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə zidd fəaliyyəti həyata keçirən dövlət üçün sipər rolunu oynaya bilməz. Prinsipdən həmin məqsədlərlə istifadə, ondan sui- istifadə etmək kimi qiymətləndirilməndir. Çünki belə hallarda beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi və dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi pozulmuş olur. Azərbaycanlıların əsrlər bolu yaşadığı dədə-baba torpaqlarından deportasiya edilməsi, Ermənistan dövləti tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə sözsüz ki, dövlətin daxili işi kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu əməllər beynəlxalq

hüquq normalarının kobud pozulması, beynəlxalq cinayətdir. Ona görə də,

²⁰³ Вах. Решение 1986г. по делу о военной и полувоенной деятельности в и против Никарагуа // International Court of Justice. Reports.1986. Para. 191.

²⁰⁴ Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. Варшава. 1998. с. 65.

beynəlxalq hüquqi qiymətini almalıdır.

9. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi

İnsan haqları barədə bəşəriyyətin ən qədim zamanlarından bəri böyük alimlər, filosoflar, mütərəqqi dövlət xadimləri, sənətkarlar çox sözlər deyib, bu haqları təsdiq, isbat etməyə çalışıblar. Yalnız bizim əsrdə iki qanlı cahan müharibəsindən sonra təşkil olunmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində insan hüquqlarına hörmət etmək özünün ilk rəsmi ifadəsini tapmışdır. Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, Təşkilatın qarşısında duran başqa vəzifələrlə yanaşı, onun bir məqsədini də, irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edilməsinin təmin edilməsi təşkil edir.²⁰⁵

1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilmiş İnsan hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin formalaşması üçün əvəzi olmayan tarixi bir sənəd rolunu oynadı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ilk dəfə olaraq məhz həmin bəyannamədə insanın əsas hüquqları təsbit olunaraq bəşəri dəyər kimi elan edilmişdir.²⁰⁶ Bəyannamənin qəbul edilməsi, orada əks olunmuş müddəalar dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində insan hüquqlarına hörmət prinsipinin formalaşması üçün əsas olmuşdur. Həmin bəyannamə sonradan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən insan hüquq və əsas azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilə və konvensiyaların hazırlanması və qəbulu üçün hüquqi baza rolunu oynamışdır. «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt» (1966), «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt» (1966), «Qadınlara siyasi hüquqlar haqqında» Konvensiya (1952), Avropa Şurasının qəbul etdiyi «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiya və onlarla bu cür beynəlxalq müqavilələr öz başlanğıcını məhz həmin bəyannamədən

^{1,4} Устав Организации Объединенных Наций и Статут международного Суда. Организации Объединенных Наций. 1993. с. 9.

²⁰⁶ Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. Варшава. 1998. с. 5-11.

götürmüşdür.²⁰⁷ Nəhayət, Bəyannamədə əks olunmuş müddəaları qəbul; edən dövlətlər milli qanunvericiliklərində insan hüquqlarının əks-etdirməklə onlann təmini üçün zəmin yaratmışlar. Hazırda insan hüquqlarının pozulması nəinki şəxsiyyətə qarşı yönəlmiş bir hal, həm də sosial və siyasi problem hesab olunur. İnsan hüquqlarına dair Ümumi bəyannamədə göstəriləyi kimi, insanın ləyaqəti «ümumi sülhün, ədalətin və azadlığın əsasıdır.»²⁰⁸

İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət beynəlxalq hüququn prinsipi kimi ilk dəfə ATƏT-in Helsinki Yekun aktında öz ifadəsini tapmışdır. Burada göstərilir ki, «iştirakçı dövlətlər irqinə, cinsinə və dininə fərq qoymadan hamının hüquqlarına və əsas azadlıqlarına, o cümlədən, fikir, vicdan, din və əqidə azadlığına hörmət bəsləyəcəklər.

Onlar insanın bir şəxsiyyət kimi ləyaqətindən doğan və onun tam və sərbəst inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti olan mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqlarının səmərəli tətbiqini həvəsləndirəcək və inkişaf etdirəcəklər.

Həmin çərçivədə iştirakçı dövlətlər şəxsiyyətin öz vicdanının göstərişi ilə hərəkət edərək din və məzhəbə tək yaxud başqaları ilə birgə etiqad etmək azadlığını tanıyacaq və ona hörmət bəsləyəcəklər.

Ərazisində milli azlıqların yaşadıkları iştirakçı dövlətlər azlıqlara mənsub olan şəxslərin qanun qarşısında bərabərliyi hüququna hörmətlə yanaşacaq, onlara insan hüquqları və əsas azadlıqlarından faktiki istifadə etmələri üçün tam şərait yaradacaq, beləliklə də, bu sahədə onlann qanuni mənafeələrini müdafiə edəcəklər.

İştirakçı dövlətlər etiraf edirlər ki, sülhün, ədalətin və rifahın mühüm amili olan, onlann, eləcə də bütün dövlətlərin atasında dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafını təmin etmək üçün zəruri sayılan insan hüquqlarına və azadlıqlara ümumi dəyərlər kimi hörmət olunmalıdır.

Onlar öz qarşılıqlı münasibətlərində bu hüquq və azadlıqlara daim hörmətlə yanaşacaq və bu hörmətin ümumi və səmərəli olması məqsədi ilə birgə və müstəqil, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində səy göstərəcəklər.

²⁰⁷ Вах. Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. Варшава. 1998.

²⁰⁸ Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. Варшава. 1998. с.5.

Onlar şəxsin bu sahədə öz hüquq və vəzifələrini bilmək və onlara uyğun hərəkət etmək hüququnu təsdiq edirlər.

İştirakçı dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlar sahəsində BMT nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və İnsan hüquqlarının Ümumi bəyannaməsinə uyğun hərəkət edəcəklər. Onlar bu sahədə öz öhdəliklərini, həmçinin, beynəlxalq bəyannamə və sazişlərdə, o cümlədən, insan hüquqları haqqında Beynəlxalq paktlarda, - əgər onlarla bağlıdırlarsa - müəyyən edilmiş qaydada yerinə yetirəcəklər.»²⁰⁹

Hazırda dövlətlər ayn-ayn şəxslərin hüquqlarının pozulmasına aid məsələləri könüllü olaraq beynəlxalq orqanların müzakirəsinə verə bilirlər. 1966-cı il «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»a 1-ci əlavə protokolda, «İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasında bu barədə müvafiq müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu müqavilələr həm də beynəlxalq orqanların fərdi şikayətlərə baxmaq imkanlarını da nəzərdə tutur.

Azərbaycan dövləti insan hüquqları sahəsində götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərinə dönmədən əməl edir. Respublikamızda insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi gündəlik həyatın normasına çevrilmişdir. Bu sahədə bir tərəfdən praktiki tədbirlər həyata keçirilir, digər tərəfdən isə insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmininin hüquqi bazası yaradılır. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumi səsvermə yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası «İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə»də qeyd olunmuş ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirir. Konstitusiyanın 48 maddədən ibarət üçüncü fəslə əsas insan hüquqları və azadlıqlarına həsr edilmişdir. Beynəlxalq standartlara uyğun olan bu normalarda insan hüquq və azadlıqlarının hamısı nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası vətəndaşların geniş hüquq və azadlıqlarını elan etməklə bərabər onların həyata keçirilməsi üçün real təminatı da nəzərdə tutmuşdur.²¹⁰

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin əsas məqsədidir. Azərbaycan dövləti bu məqsədə nail olmaq və müvafiq hüquqi mexanizmlər yaratmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir.

²⁰⁹ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 77.

²¹⁰ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1997. s. 17-39.

Respublikamızda azad cəmiyyətin mühüm şərti kimi demokratik təsisatlar-azad mətbuat, ictimai və siyasi təşkilatlar, demokratik seçkilər inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanda siyasi plüralizm, söz, vicdan, sərbəst birləşmək azadlığı təmin olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il fevral ayının 22-də imzalanmış «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Fərman bir daha təsdiq edir ki, insan hüquq və əsas azadlıqları respublika rəhbərinin diqqəti mərkəzindədir.²¹¹ Fərmanda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin gündəlik həyatda reallığa çevrilməsi göz qabağındadır. Son illərdə minlərlə həbsdə olan, cəza çəkən şəxs cəzadan azad edilib, əfv edilmişdir. Milli Məclisin qəbul etdiyi amnistiya haqqında qərarlara əsasən on minlərlə Azərbaycan vətəndaşı cəzadan azad olunmuşdur. Cəza sisteminin humanistləşdirilməsi sahəsində də mühüm iş görülmüşdür. 1993-cü ilin iyun ayından ölüm cəzasının icrasına qoyulmuş faktiki moratorium ölüm cəzasının ləğv edilməsi ilə əlaqədar qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi ilə nəticələnmişdir. «Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğv olunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual və İslah-əmək Məcəllələrinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ölüm cəzasını ləğv etməklə, insan həyatını ən qiymətli dünyəvi dəyər kimi insanların gözündə yüksəldir, xalqın mənəviyyatını sərtləşməkdən qoruyur.²¹²

Azərbaycan Respublikasının son illərdə insan hüquq və azadlıqlarının müxtəlif cəhətlərini nəzərdə tutan Konvensiyalara qoşulması, «Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında», «Dini etiqad azadlığı haqqında», «Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında» və bir sıra digər qanunların qəbulu insan hüquq və azadlıqlarının real təminatı üçün əsas verir.

Bütün bunlar göstərir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq dövlətlər birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. Məhz bu yol insan hüquq və azadlıqlarının təmini, dövlətlərarası münasibətlərdə insan hüquqlarına hörmət prinsipinə riayət edilməsi yoludur.

²¹¹ «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Xalq qəzeti. 24 fevral 1998-ci il.

²¹² Bax. Azərbaycan Respublikası. İnsan hüquqları. Bakı. 1998-ci il.

Lakin Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və əsas azadlıqları ilə bağlı qanunların qəbul edilməsi, Azərbaycanın insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müxtəlif konvensiyalara qoşulması bu sahədə olan problemlərin tam həllini təmin etmir. Məlumdur ki, sülh və əmin-amanlıq olmadan insan hüquqlarına tam riayət edilməsi mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi sülhsevər siyasət heç bir dövlətin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə, suverenliyinə qəsd etmir və eyni zamanda bütün dövlətlərlə münasibətlərdə insan hüquqlarına hörmət prinsipinə təminat verir. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycana, onun vətəndaşlarına münasibətdə heç də bu prinsiplərə əməl olunmur. Ermənistan ərazisində yaşayan 500 mindən artıq azərbaycanlının dədə-baba yurdundan vəhşicəsinə deportasiya edilməsi, Azərbaycanın rayonlarının təcavüzkarlıqla ələ keçirilməsi nəticəsində bir milyondan çox soydaşımızın ev-eşiyindən məhrum olub çadırlarda yaşaması, yüzlərlə azərbaycanlının Ermənistanda əsir saxlanması, Xc»calı faciəsi insan hüquq və azadlıqlarının kobud surətdə beynəlxalq hüququn normalarına məhəl qoyulmadan pozulmasının bariz nümunəsidir.

«İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə»nin 2-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir şəxs Bəyannamədə elan edilmiş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Əgər elədirsə, minlərlə azərbaycanlının-qoca, cavan, uşaq və qadının erməni çəlladları tərəfindən heç bir səbəb olmadan həyatdan məhrum edilməsinə nə ad vermək olar. Bu bəyannamənin 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hər bir şəxsin yaşamaq hüququnun pozulması deyilmi? Minlərlə azərbaycanlının əsirlikdə saxlanması bəyannamənin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş «heç kəs kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz» müddəasına zidd deyildirmi? Bəyannamənin 5-ci maddəsində heç kəsin işgəncəyə və ya qəddar, qeyri insani və ya onun ləyaqətini alçaldan münasibətə və cəzaya məruz qoyulmasının yolverilməzliyi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş işgəncə və qəddarlıqlar bu müddəaların tələblərinin kobud surətdə pozulmasına dəlalət edir. Bəyannamənin 13-cü maddəsində hər bir şəxsin sərbəst yaşayış yeri seçmək hüququna malik olması ifadəsini tapmışdır. Doğma evindən didərgin düşənlərin, qışın soyuğu, yayın istisini çadırdə keçirənlərin yaşayış yeri seçmək hüququnun illərlə pozulmasına dəlalət edir. Əlbəttə, bəyannamənin insan hüquq və azadlıqları nəzərdə tutan hər

hansı maddəsini təhlil etsək erməni təcavüzü nəticəsində həmin hüquqların pozulmasının şahidi olarıq.

İnsan hüquqlarına dair ümumi bəyannaməni və bu sahədə bir çox müqavilə və konvensiyaları qəbul etmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar, həmin müqavilə və konvensiyaların iştirakçısı olan dövlətlər onlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların təmininə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bu barədə fikirləri erməni təcavüzkarları tərəfindən azərbaycanlıların hüquqlarının pozulmasının qiymətləndirilməsi üçün əsas, gələcək fəaliyyət üçün istiqamət kimi qəbul edilməlidir: «Hər bir fərdin hüququ qorunmalıdır və təmin olunmalıdır, ancaq əgər insanların hüququ kütləvi surətdə pozulursa, hüquqları tapdalanırsa, bu məsələ daha çox diqqəti cəlb etməlidir və buna münasibət də daha üstün xarakter daşmalıdır. Mən də bu fikirlə razıyam ki, Azərbaycan xalqına qarşı son iki əsrdə edilən soyqırım, təcavüz insan hüquqlarının pozulması, tapdalanması baxımından ən dəhşətli bir hadisədir.

İndi Ermənistan adlanan torpaqlardan azərbaycanlıların əsrlər boyu, min illər boyu yaşadığı ana torpağından, ana Vətənidən zorla çıxarılması, sürgün edilməsi və bunların hamısının qanlı hadisələrlə müşayiət olunması, insanların həlak olması, tələf olması, varidatını itirməsi - bütün bunlar Azərbaycan xalqının böyük bir tarix dövründə hüquqlarının pozulmasını göstərir.

Biz bu gün şikayətlənə bilərik ki, xalqımızın hüquqlarının pozulmasına dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq aləm, beynəlxalq təşkilatlar diqqət yetirməyiblər, bizə qayğı göstərməyiblər...Biz Azərbaycan xalqının hüquqlarının kütləvi şəkildə, vəhşicəsinə pozulmasını ön plana çatdırmalıyıq və bunu yaymalıyıq, bunu bildirməliyik. Bu, bizim tarixi vəzifəmizdir, hər bir azərbaycanlının tarixi vəzifəsidir. Hərə öz imkanı çərçivəsində gərək bu vəzifəni yerinə yetirsin.»²¹³

Azərbaycan dövləti Ermənistan tərəfindən törədilmiş cinayətlərə özünün rəsmi münasibətini bildirmişdir. «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Azərbaycan

²¹³ BMT-nin Ümumdünya İnsan hüquqları bəyannaməsinin 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Azərbaycan qəzeti. 4 dekabr 1998-ci il.

Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 18 dekabr tarixli Fərmanı və «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il fərmanı bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan beynəlxalq hüququn prinsiplərini rəhbər tutaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salmağa çalışır. Çünki sülhün, təhlükəsizliyin təmini regionda insan hüquqlarının təmini ilə, deməli, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə sıx bağlıdır.

Uzun illər ərzində belə hesab edilirdi ki, konkret şəxslərin ayrı-ayrı hüquqlarının pozulması dövlətin daxili səlahiyyətinə aiddir, BMT və başqa beynəlxalq təşkilatların müzakirə obyektinə ola bilməz. Son illər bu problemə münasibət kökündən dəyişilmişdir. Dövlətin öz əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətlərini müstəqil nizama salması heç də onun insan hüquq və azadlıqlarının istənilən formada məhdudlaşdırmasına imkan vermir. Bu sahədə beynəlxalq öhdəliklər, ilk növbədə insan hüquqlarına hörmət prinsipi əsas götürülməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət, insan hüquqlarının qeyri- şərtsiz qorunması müasir dünyaya qovuşmağın ümdə yoludur.

10. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipi

Dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipi dövlətlərin BMT Nizamnaməsi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlətlərin əməkdaşlığı təkcə sülh və təhlükəsizliyin qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsini deyil, həm də iqtisadi, elmi-texniki, sosial, mədəni və dövlətlərarası digər münasibətlər sahəsinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. BMT Nizamnaməsində dövlətlər üçün müəyyən hüquqlar nəzərdə tutulması ilə yanaşı onlar üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyulmuşdur. Bu ümumqəbul olunmuş müddədir. Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən dövlətlərin üzərinə «iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi», Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə «beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin

qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv tədbirlər» həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.²¹⁴

Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq hüququ prinsipləri BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində öz təzahürünü tapır. Belə ki, Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələri sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. Nizamnamənin 56-cı maddəsi BMT üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində iki növ: BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq və həmin məqsədlə BMT-nin özü ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyini nəzərdə tutur.²¹⁵

Beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində əməkdaşlıq sözsüz ki, dövlətin hüquqi vəzifəsidir. Məsələn, tərksilah beynəlxalq əməkdaşlığın elə bir sahəsidir ki, orada müsbət nəticə yalnız bərabər təhlükəsizlik və birtərəfli üstünlüyə yol verilməməsi əsasında bütün dövlətlərin əməkdaşlığı yolu ilə əldə edilə bilər.

Dövlətlər əməkdaşlıq prinsipləri əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane' olmasınlar, əksinə onu inkişaf etdirlərsinlər. Ermənistanın Qafqaz bölgəsindəki fəaliyyəti isə dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə deyil, onun həyata keçirilməsində maneəyə çevrilmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, təcavüzkar dövlət tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin 20 %-dən artığının işğal edilməsi, münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınmasının qəsdən yubadılması tarixi qonşular arasında beynəlxalq hüququn dövlətlərarası əməkdaşlıq prinsipinin tələblərinə riayət edilməsinə imkan vermir.

Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları dövlətlərin özlərindən, onları tələbatı, ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və üzvlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərdən asılıdır. Əməkdaşlıq dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə, nail olunması ancaq qarşılıqlı və faydalı əməkdaşlığa əsaslanan BMT məqsədlərinə zidd olmamasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə dövlətlər- arası əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir: sülh və təhlükəsizliyin qorunması; insan hüquqlarına

²¹⁴ Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. Организация Объединенных Наций. 1993. с. 9.

²¹⁵ Yəni orada s.38-39.

hörmət; suveren bərabərlik və qanşmamaq prinsiplərinə müvafiq olaraq iqtisadi, sosial, mədəni, texniki və ticarət sahəsində beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi; BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qəbulu; bütün dünyada iqtisadi yüksəlişə yardım etmək. Göründüyü kimi bəyannamədə əməkdaşlıq prinsipinin beynəlxalq hüququn digər prinsipləri ilə sıx bağlılığı və onların biri-birini müəyyən mənada tamamlaması öz əksini tapmışdır. Əməkdaşlığın mahiyyəti də məhz bundadır.²¹⁶

Dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipinin mahiyyəti ATƏT-in Yekun aktında daha geniş ifadə olunmuşdur. Orada göstərilir ki, «iştirakçı dövlətlər biri - biri ilə, eləcə də bütün dövlətlərlə öz əməkdaşlığını bütün sahələrdə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq inkişaf etdirəcəklər. Öz əməkdaşlığını inkişaf etdirərək, iştirakçı dövlətlər Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə müşavirə çərçivəsində müəyyən olunmuş sahələrə xüsusi diqqət yetirəcəklər. Həm də onlardan hər biri öz töhfəsini tam bərabərlik şəraitində verəcəkdir. Onlar öz əməkdaşlıqlarını bərabər hüquqlu dövlətlər kimi inkişaf etdirərək öz aralarında qarşılıqlı anlaşmaya və etimada dostluq və mehriban qonşuluq əlaqələrinə, beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə yardım göstərməyə çalışacaqlar. Onlar öz əməkdaşlıqlarını inkişaf etdirərək, eyni qaydada xalqların rifah səviyyəsini qaldırmağa və onların ümidlərini, xüsusən, genişlənməkdə olan qarşılıqlı tanışlığın və iqtisadi, elmi, texniki, sosial, mədəni və humanitar sahələrdə tərəqqi və nailiyyətlərdən doğan faydalardan istifadə etməklə həyata keçirməyə çalışacaqlar. Onlar həmin faydalardan hamının istifadə edə bilməsini asanlaşdıran şərait yaradılmasına yardım göstərilməsi üzrə addımlar atmağa başlayacaqlar: onlar bütün dünyada iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin azaldılmasında hamının marağını, xüsusən, inkişaf etməkdə olan ölkələrin marağını nəzərə alacaqlar.

Onlar təsdiq edirlər ki, onlann əməkdaşlığının bu məqsədlərinə nail olunmasında hökumətlər, təsisatlar, təşkilatlar, insanlar müvafiq və müsbət rol oynaya bilirlər.

Onlar öz əməkdaşlığını genişləndirərək yuxarıda müəyyən olunmuş qaydada xalqlann rifahı naminə öz aralarında daha yaxşı və daha

²¹⁶ Действующее международное право. М. 1996. т. 1. с. 70.

möhkəm əsaslar üzərində daha sıx münasibətlər inkişaf etdirməyə can atacaqlar.»²¹⁷

Azərbaycanın öz xarici siyasətində beynəlxalq hüququn dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipinə dönmədən əməl etməsi göz qabağındadır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev' hələ 1993-cü il oktyabr ayının 10-da prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki çıxışında qeyd etmişdi ki, «Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifə dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.»²¹⁸

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əməkdaşlığı artıq gerçəkliyə çevrilmişdir. Azərbaycan dövlətinin dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafı sahəsində tarixi «İpək yolu»nun bərpasmdakı təşəbbüskarlığını qeyd etməmək mümkün deyildir. Bu barədə E.Şevərnadze qeyd edirdi ki, «gələcək əsr sözün ən geniş mənasında kommunikasiyalar əsridir, ünsiyyətlər, görüşlər, dialoqlar, xalqları biri- biri ilə birləşdirən yollar və magistrallar çəkilməsi əsridir...Ölkələrimiz «Böyük ipək yolu»nun dirçəldilməsində birləşdirici, mühüm məntəqəyə çevrilir. Bu yol Asiya ilə Avropa arasında, Şərqlə Qərb, Cənubla Şimal arasında intensiv əlaqələrin inkişafı yoludur.»²¹⁹

Lakin dövlətlərarası əməkdaşlığın hərtərəfli inkişaf etməsinə maneələr tərədən amilləri də inkar etmək olmaz. Bu hər şeydən əvvəl dövlətlər arasında nizama salınmamış silahlı münaqişələrin olmasında özünü təzahür etdirir. Bu münaqişələr etimadsızlıq və gərginlik mühiti yaradır, səmərəli əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqələrin qarşısını alır. Azərbaycan Respublikası bütün dövlətlərlə olduğu kimi Ermənistanla

²¹⁶ Действующее международное право. М. 1996. Т. I. с. 78.

²¹⁷ Əliyev.H. Müstəqillik yollarında. Bakı. 1997. Cild 1. s. 17.

²¹⁹ Azərbaycanla Gürcüstan arasında qardaş dostluğu xalqlarımızın misilsiz sərvətidir. Azərbaycan qəzeti. 11 may 1998-ci ü.

da qarşılıqlı əməkdaşlığın-həyata keçirilməsindən imtina etmir. Lakin bunun üçün ilk növbədə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi aradan qaldırılmalıdır. Münaqişənin vaxtında aradan qaldırılması təkcə iki dövlətin deyil, eyni zamanda regionda bütün dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına zəmin yaradacaqdır. Bu cəhətdən Azərbaycan dövləti tərəfindən dəstəklənən «Qafqaz evi» ideyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Lissabon sammiti prinsipləri əsasında iki mərhələdə nizama salınmasının məqsədmüvafiqliyini Ermənistanın sabiq prezidenti Levon Ter-Petrosyan da dərk etmişdi. O münaqişənin vaxtında nizama salınmasının həm Ermənistan və həm də Dağlıq Qarabağ üçün faydalı ola biləcəyi barədə demişdi: «Problemin tənzimlənməməsi Qarabağa və Ermənistana sərfəli deyil, bu Ermənistanın və deməli, həm də Qarabağın iqtisadi inkişafına xeyli dərəcədə əngəl törədir, dünya birliyi ilə ilk növbədə isə qonşu ölkələrlə münasibətlərdə gərginlik yaradır. Belə gərginlik qaçılmaz çətinliklərlə nəticələnmə bilər.»²²⁹ Təəssüf ki, Ermənistanın hazırkı rəhbərliyi beynəlxalq hüquq normalarını pozmaqda davam edir. Ermənistanın hakimiyyət dairələri dövlətlər arasında əməkdaşlığın bəhrələrindən faydalanmaq əvəzinə, münaqişənin nizama salınmasını yubadır, bununla da Ermənistanın iqtisadi cəhətdən böhranını dərinləşdirirlər. Bu özünü Ermənistanın kəskin enerji böhranı keçirməsində, xalq kütlələrinin vəziyyətinin günü-gündən pisləşməsində daha aydın göstərir.²³⁰

11. Beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Bu prinsip «*pada sunt servanda*» (müqavilələrə riayət olunmalıdır) adəti formasında yaranmışdır. Həmin prinsip dövlətlər tərəfindən beynəlxalq

^^ Levon Ter-Petrosyan; «Biz indi güclüyük.Bir ilə zəifləyəcəyik...» Azadlıq qəzeti. 12 noyabr 1997-ci il.

²³⁰ Вах: Шарль Азнавур, недоволен правительством Армении. - Известия 12мая 1999г.; После Косово наступит черед Карабаха. В Ереване стало меньше денег из России. - Независимая газета 08 мая 1999 г.; Эдуард Шварнадзе пообещал окружить НАТО безопасном дружественным кольцом. - Независимая газета 29 апреля 1999 г.